

The Responsibility of Technoscience: the Contemporary Challenges

ANDRZEJ KIEPAS

*Zakład Antropologii Filozoficznej i Filozofii Cywilizacji,
Uniwersytet Śląski w Katowicach,
ul. Bankowa 11, 40-007 Katowice,
E-mail: andrzej.kiepas@us.edu.pl*

Abstract

The paper shows ethical problems connected with the development of science and technology and the implementation of their results. The problem of responsibility in this area is of key importance as it evolves alongside the development and transformations of science and technology. The paper examines the issues related to the new requirements of responsibility which are combined with technoscience, the current formation of which, is one of the main factors of civilization changes.

Key words: civilization changes, philosophy of technology, responsibility, technoscience

Responsibility is one of the categories on which a variety of problems and attitudes are centered and the understanding of which is subject to certain changes at present. One of the significant areas where the problem of responsibility occurs is the area of science and technology and their civilization consequences resulting from the application and implementation of scientific and technological discoveries. Traditionally, the areas of science and technology used to be considered as separate and generally, science was viewed as subject to perceptive aims while technology was associated with practical objectives. The separation itself also affected the way of understanding the relationship of both areas with ethics, or, to a wider extent, it had an impact on their placement in the social and cultural (axiological) order. The latter was related to the

progressive institutionalization and professionalization of either science or technology. The institutionalization and professionalization of science and technology, which originated in the modern tradition, was at the same time combined with their autonomization and, consequently, with the perception of both areas as ethically neutral and axiologically independent (Lizut, 2014). The convictions held in the 20th century by the positivist tradition began to give way to change and, as a result, the so – called normative turn appeared at the turn of the 1960s and 1970s changing the way one perceives science and technology into ethically neutral domains (Kiepas, 2000, pp. 11 and next). On the other hand, another approach also appeared, according to which, the portrayal of science and technology as ethically neutral and autonomous, has never been substantially compliant with reality because, in practice, science and technology have functioned as the areas which are not fully and instrumentally enclosed within themselves and abiding by the rules of instrumental rationality (Latour, 1993). In practice, the instrumentalization was of limited character, which was reflected by, characteristic for the modern tradition:

- a) Differentiation and separation of the orders of the social and natural world, but, at the same time,
- b) Maintaining their unity, i.e. remaining in certain relationships.

Either the separation or remaining in certain relationships were reflected in the area of science and technology. We used to be faced with the analogous situation throughout the emphasized separation of science that keeps achieving goals and cognitive values, from technology aiming at achieving objectives and practical (useful) values. Technology, on the other hand, was referred to as applied science, which, in relation to the problem of responsibility, led eventually to:

- a) The limitation of science responsibility, often narrowed down only to the necessity to comply with relevant regulations and methodological principles characteristic for particular sciences;
- b) The limitation of the responsibility of technology, because as applied science it was subject to determinations stemming from science and its results and, consequently, the responsibility for the implementation of certain technologies was transferred upon its users.

The conviction that what science recognizes technology will use also had its double consequences, namely, on one hand, we are faced with the kind of inner determinism leading to the occurrence of relevant results conditioned by the interrelationship of science and technology, and the results themselves, on the other hand, are subject to being popularized in a society – which is caused by more or less subjective and particular decisions and choices. What is to a

certain extent objective, though not deprived of subjectivity elements proper to the scientific method and even more appropriate to technology, clashed with what is subjective and dependent on proper decisions and choices. As a result, science and technology were perceived as ethically neutral areas and at the same time the processes of creating knowledge and things were separated from the ways of their usage, which led to their placement in the area of right ethical and axiological resolution. E. Bińczyk, referring, in a similar context to B. Latour's idea of *actor-network*, writes: "Modernity remains blind to the practices of constructing reality and to the mobilization of new actors, it introduces the division into facts and fetishes, 'the pure theory' (of scientific discoveries) and practice (of technological applications). The specific unconsciousness facilitates effective and intensive fabrication. Thanks to the rhetoric of 'discovering objective facts' the modern science can retain its apparent neutrality." (Bińczyk, 2012, p. 78 [own transl.]) The coupling of science and technology does not only make them remain in specific relationships and dependencies but it also makes them frequently indistinguishable. Traditional divisions which used to function in that respect, retain their validity only partially, the example of which might be the division into the so-called basic (cognitive) and applied (application) research. Nowadays in the scientifically predominant sphere of the so-called research and development (R+D) these divisions do not occur, and the fact that the sphere is traditionally associated with the area of applied, not basic research, is of no significance. Also, the traditionally separated educational domains such as university and polytechnic ones, have a more symbolic, rather than real character. One of the consequences of this state of affairs is the peculiar relativization of the concept of truth and truthfulness in science, which also raises the question of the condition of its rationality.

The traditional scientific approaches, mainly related to the modern and positivist tradition, treated science as the paragon of rationality, however, the following assumptions were made:

- a) The relative independence of certain cognitive procedures was assumed and relevant actions were separated from the targets which were to be achieved by means of these actions; the use of scientific method implied the separation of facts and values, description and evaluation, independence, non-contradiction and axioms' completeness in deductive systems, the necessity of measurement reproducibility and elimination of random errors etc.;
- b) Moreover, the relative methodological autonomy and axiological independence of science and its subjects were assumed, whereas the maintenance of the maximum

level of objectivity was one of the fundamental norms of the subject. (Amsterdamski, 1994, pp. 133 and next)

The rationality thus understood might be depicted as naturalist, which is manifested by acceptance of the following:

- a) “Scientific knowledge is – or at least might be – the result of the sole application of rational procedures;
- b) Knowledge development is – or at least might be – reconstructed as the result of procedures’ application, which means that ,at the same time, the scientific method constitutes the logic of epistemological development;
- c) The logic of epistemological development is invariable, it does not succumb to historical transformations.” (Amsterdamski, 1994, p. 37)

These convictions have been questioned by the representatives of the modern philosophy of science, e.g. by T.S. Kuhn and P.K. Feyerabend. The above understanding of science rationality is particularly strongly rejected by T.S. Kuhn and P.K. Feyerabend, for whom a lot of factors of subjective nature come into being in the science development, and eventually, they are also of big importance. Henceforth, one may accept the factors which are irrational from the point of view of traditionally understood rationality, even though it does not mean regarding science as irrational. In the end, e.g. according to T.S. Kuhn, these are the paradigm considerations that decide about the rationality of relevant science results. The standards of this rationality are not universal, nevertheless one cannot regard them as something random or arbitrary. The choice of a paradigm is neither random nor arbitrary and therefore the scientific representations of the world are rational. The dispute over science rationality seems to be apparent only, because, generally, rationality is not questioned – these are only its requirements which are understood differently and that was rightly highlighted by S. Amsterdamski who wrote that: “what all science definitions aiming at settling the problem of its rationality a priori have in common – is the ideological defense of the ideal of scientific knowledge, as it is the ideal itself which implies such a concept of rationality.” (1994, p. 38 [own transl.]) As a result truth and truthfulness lose their objective meaning, primarily expressed by means of cognitive and methodological criteria and as S. Amsterdamski writes in this respect: “Truth ceases to be the autotelic value for everyone, the true knowledge is, first and foremost valued for its usefulness, and usefulness, in turn, unlike truth, is a gradable value, relative in regard to the recipient and the situation, where the institution employing a scholar and financing the research is the recipient. And even when the values are not contradictory as a rule, not any true knowledge remains equally useful to a recipient in a certain situation.” (Amsterdamski, 1994a, p. 111 [own transl.]) What is

important, as J.F. Lyotard writes, is: “who decides what knowledge is, and who knows what needs to be decided? In the computer age, the question of knowledge is now more than ever a question of government.” (1984, p. 9) The result is not only knowledge acquisition, knowledge loses its clearly homogenous character, which is expressed by the mingling and mutual dependence of science and technology and the process itself was initiated in modernity. Knowledge is by far not only the collection of information but it is also the factor shaping man’s strength and possibilities.

On one hand E. Bińczyk combines the status of modern technoscience with the postconstructivist approach but on the other hand with the so-called strong program of knowledge sociology. (Barnes, Bloor, 1993) In this aspect postconstructivism is combined, among other things, with the recognition that “in the field of latest studies on science and technology, the constructing is not perceived as social endeavor only. The constructing processes are rather multidimensional occurrences which also take place in the dimension referred to as ‘material’.[...] A given constructed object is usually constituted by the entire network of mutually dependent and ontologically different elements. And these are not only social relations. The factors depicted as neutral/material (non-human), normative, organizational and symbolic are bound together and stabilized in a gradual process of objectivization of what is regarded as facts.” (Bińczyk, 2012, pp. 69-70 [own transl.]

The above mentioned attitudes and related processes of science and technology transformations leading, in consequence, to the formation of technoscience, display a variety of meanings referring, among many others, to:

- a) The status of technoscience in a society and culture, not only in varied local or national dimensions, but also in a global dimension, the functioning of which is to a high degree the result of technoscience development;
- b) The status of results being the technoscience product , further subject to social implementation processes which bear certain consequences;
- c) The factors of regulation, control and formation of what is happening in the area of technoscience and what is later popularized in a global or local scale. (Lenk, 2007)

One can mention ethics as one of the probable factors of technoscience regulation, control and formation, or, to a wider extent, the factors displaying normative character leading, eventually, to the legitimization of technoscience and its results alongside with the effects of their implementation. The role of ethics in this matter might be seen in two ways as:

- a) The factor of inner regulation – that is the role various ethical codes were to perform, including those associated with science and technology (engineering ethics); (Kiepas, 1992, pp. 56 and next)
- b) The factor of external regulation, or legitimization being justification (more weakly) and validation (more strongly) of what is the result of technoscience functioning and what also requires proper validation of effects of its results' implementation.

In both cases responsibility, the meaning of which surpasses the moral (ethical) dimension, plays a significant role. (Kiepas, 2000, pp. 100 and next)

Traditional understanding of responsibility bound it to the originator being either the subject of given actions or the one who is, at the same time, aware of the consequences of actions. Responsibility was contained within knowledge boundaries and an intentionally acting agent. The subject of responsibility is an individual aiming at the appropriate intention and consciously contributing to the appearance of what is the effect of this actions. H. Jonas (1985, pp. 90 and next) describes it as the ex post responsibility, i.e. responsibility for something that has been done. And when one intends to either ascribe or take the responsibility, knowledge of the following is essential:

- a) What were the effects of a certain action
- b) What actions caused these effects
- c) Who was the causative subject of that action.

Responsibility was contained here within the area of the human being's causative power, conditioned, at the same time, by their range of knowledge about what they can do and what they really did. The field of responsibility was depicted here by the relationships between the subject, object and the instance of responsibility. And only individual subjects were the subject of responsibility in this aspect (Ingarden, 1987, pp. 97 and next). However, nowadays such understanding of responsibility seems inadequate on account of the changed nature of human activity and the correlated change of the status of technology and science in a society. At present human actions acquire new features because:

- a) They become collective and institutionally organized actions and it is the collectivity, not individual subjects, that becomes the subject of actions, and this , in turn, bears certain consequences when it comes to the actions' effects, or more precisely, to cooperation
- b) The effects of certain collective actions might display cumulative character as the effects of individual actions add up and eventually they yield certain results; the final

aftermath is the outcome of effects' accumulation, the effects being the result of conscious intentions of each individual subject

- c) The effects being the result of cooperation in structures which display the network (heterarchic), not hierarchical character. The effects are the outcome of certain processes' progress and do not have an intentional character, i.e. they do not stem from conscious intentions of individual subjects; nowadays a lot of global consequences take on the casual, random and unintentional character.

In this way conscience ceases to be the main instance of responsibility and henceforth the issue of co-responsibility becomes one of the most vital problems, the same applying to co-responsibility requirements and its implementary conditions in the present situation giving way to new conditions of activity and responsibility. In this aspect, according to K.-O. Apel, it is combined with the fact, that:

1. Actions' range is so big that their effects and side-effects go beyond "every *face to face encounter* with the affected human persons, it becomes very difficult to compensate for this *loss of proximity* to one's fellow human beings, say, through imagining what they might have to *suffer* from our actions or activities" (1993, p. 11); eventually conscience as the instance of responsibility remains dormant to a considerable degree and cannot perform its originally designated role;
2. The need of specialist knowledge (scientific information) in order to take certain moral decisions; knowledge ceases to play emancipatory functions only, on the contrary, it becomes the factor of man's uprooting because knowledge formulated by experts is always relative in character; knowing something we are always subject to some kind of unawareness which characterizes the current situation as the situation of risk and not only does it require appropriate procedures of knowledge use but it is also followed by the necessity of managing and controlling the area of unawareness. (Giddens, 1991, pp. 23-34, 109-143)

The necessity of surpassing the reduction of responsibility subjects to the causative ones was reflected e.g. in the preventive responsibility suggested by H. Jonas (1985, pp. 108 and next) – *ex ante* type of responsibility, responsibility for something to be done. Responsibility is determined, on one hand, through the subject's range of strength and possibilities, relatively stronger than the subject's weakness exposed to the strength. The matter of responsibility is not only something which has been done but, most of all, something which can be done. In case of preventive responsibility we still deal with what is within knowledge range. And in this case it is prospective knowledge related to the possible future consequences of our activity the aim of

which is to avoid and eliminate negative effects of this activity. The functioning of preventive responsibility is supposed to be the means of fostering control over certain actions and decisions before they become real. However, various doubts arise – whether the preventive type of responsibility can effectively play the ascribed roles and whether it can meet expectations bound to that responsibility. At least in the shape suggested by e.g. H. Jonas, according to whom, it is to be constructed on the knowledge foundation related to the possible future consequences of a variety of actions and decisions. One of the tools of thus understood realization of preventive responsibility might be the realization of technology assessment idea (technology assessment – TA) (Zacher, 1975). The development of technology assessment idea was, among other things, connected with the so-called experts' crisis and with the lengthy discussion on the relationships between technology and society that has been going on for many years. The decline of confidence in experts and the loss of faith in the authority of science and technology had a significant impact on the emergence of diverse concepts of technology assessment which gave rise to two models of utmost importance:

1. TA models as political counseling – they were based on the task division between science, technology and politics, the technology assessment, in turn, was perceived as an implement supporting certain political decisions regarding technology and its implementation.
2. Participatory technology assessment – this model is based on the assumption that there are various conflicts in the area of technology and TA is seen here as a way of conflicts' resolution; what is assumed here is the participation of the society and its groups in the process of making technological choices. (Grunwald, 1999, pp. 12 and next)

Technology assessment comprises, among other things, procedural, argumentative (cognitive) and axiological (normative) aspects and each of them has the designated development boundaries of TA as specific scientific knowledge. They also manifest themselves in the course of realization of technology assessment respective models. Moreover, a variety of optimization procedures have limited significance and application owing to the nature of the world of values which are combined with the evaluation of relevant technology development consequences. The limitations appearing here are characteristic of consequentialist and axiological ethics. What is aimed at here, among other things, is the finding of such universal and commonly accepted values that will make the consensus possible and, at the same time, they will facilitate unequivocal evaluation of technology and its diverse effects. The ethics of values is faced with the boundaries not only connected with the nature of values itself, but also with the pluralism of their

preferences by different individuals and social groups. The possibilities and means of control over various consequences resulting from science and technology discoveries' development and implementation are exposed to the normative, rather than procedural, limitations. The participatory models imply the necessity of participation of all concerned in the technology assessment process, and especially those who are, or will be, under the influence of various negative consequences of technology development. The principle of preventive responsibility is embedded in the concept of technology assessment, and its foundation is knowledge of certain consequences of developing particular technologies; knowledge acquired as a result of the application of assessment procedures. The preventive responsibility is also based on a certain view of the human being as a subject who thanks to appropriate reflection is able to fulfill the requirements of thus understood preventive responsibility.

In case of technoscience the situation becomes more complex due to:

- a) The complexity and inner differentiation of its subject – the subject comprises a variety of institutions and organizations forming, as a result, the conglomerate of heterogeneous character (e.g. the result of coalescence of the basic and applied research);
- b) The cumulative, and not only intentional but also random and unintentional, indirect character of numerous consequences triggered by the implementation of technoscience consequences.

In this case the peculiar dispersion of subject and object of responsibility makes it also relate obligatorily to the instance of this responsibility. The preventive responsibility must take the form of co-responsibility where the roles of subject and the instances of responsibility will be specifically intertwined and they will frequently remain undistinguishable. The problem of co-responsibility and related challenges also remain in a relationship to the contemporary social and cultural challenges which, in general, are referred to as 'reflexive modernization.' The modernization processes are most commonly associated with the role of risk in the contemporary technological civilization and e.g. U. Beck, referring to that, claims that the vital feature of reflexive modernization means that the interrelated risk primarily affects indirect (random, unintentional) consequences of the implementation of scientific and technological discoveries (Beck, 1992; Beck, Giddens, Lash, 1994; Beck, 1999). The necessity of maintaining control over the side effects resulting from the development of science and technology, until recently treated as uncontrollable and therefore remaining beyond the sphere of man's strength and possibility, has to be included within the area of what might be disposable at least to a certain degree. In the situation of reflexive modernization, in the meaning proposed by U. Beck, the focus shifts from

the pursuit of knowledge use and acquisition to proceedings and action in the situation of unawareness – as he writes in this context: “the ‘medium’ of reflexive modernization is not knowledge, but – more or less reflexive – unawareness.” (2005, p. 349) Reflexive modernization is combined here with the occurrence of risk, the global one included, which subsequently triggers the following:

1. Unawareness becomes an element of contemporary life situation – the human being is deprived of the power of judgment alongside with the reduction of the importance of sensuality; first of all, one has to bring out the primary trait of living in the society of worldwide risk: the disinheritance of the senses and, at the same time, the *common sense* as the anthropological prerequisite of self-conscious life and judgment; the question of human subjectivity acquires new and additional dimensions in this case;
2. The bigger the threat, the greater the unawareness, the more indispensable and, at the same time, a less probable decision (paradox of decision); in this context one has to differentiate between the unintentional unawareness (what one cannot know) and the intentional unawareness (what remains unknown because of some reasons); and what is generally aimed at when it comes to intentional and unintentional unawareness is not compensating for the possible losses but, on the contrary, it is about preventing something that does not exist and we are not aware of; what one cannot know needs to be prevented. As a result a new threat over threats arises: preventive measures against disastrous risks unleash the risks which are even bigger than the disaster one wanted to avoid. (Beck, 2005, pp. 342-347)

In this way the relationship between knowledge and ignorance keeps changing (Tarnopolski, 2010), which also bears some consequences for the contemporary status of technoscience. It seems that this way of perceiving reflexive modernization reflects the social, cultural and civilizational status of technoscience much better and it also seems to be more adequate to search for the requirements and conditions of its co-responsibility. Unawareness is also something which is subjected to appropriate structuralization, where the knowledge of unawareness might refer here to:

1. Knowledge of something that one cannot know – possibility/necessity of resigning from the implementation of individual technical solutions;
2. Knowledge of something we do not know but we might know – obligation of research and theory formulation;
3. Knowledge of something we do not know in reference to a given case – the requirement of inter- and transdisciplinarity;

4. Knowledge of unawareness in reference to subjects responsible – the requirement of co-responsibility. (Zimmerli, 1987, pp. 92 and next)

In the first case we deal with what was previously defined as unintentional unawareness, and with intentional unawareness in the remaining ones. The rule of preventive responsibility is constructed here not only on the basis of a certain knowledge range, its foundation is also made up of different kinds of unawareness.

The area of co-responsibility does not only comprise what the human being knows but it also includes the awareness of ignorance which the particular solutions presented above are combined with. Knowledge and unawareness overlap and not as a result of their separation and pointing at knowledge boundaries can we define simultaneously the boundaries of various subjects' co-responsibility¹. The situation of risk makes knowledge comprise not only what we know but what is also important is the knowledge of what we do not know and the awareness of what we cannot know. Following the prevention rule in the area of ignorance we do not eliminate threats and risk but it becomes co-constructed and therefore it is also the subject of co-responsibility. These are the additional requirements which, alongside with the implementation of technoscience discoveries, are to be met by the man being the rational subject of certain actions and decisions and the subject of co-responsibility. One of the tools alleviating the problems connected with the realization of co-responsibility is the idea of Responsible Research and Innovations (RRI) allowing for the inclusion of various social actors into each stage of the innovative process. The latter of the concepts presented was targeted at the innovativeness upgrading of the European Union societies, taking into consideration the fact that the popularized innovations not only will be characterized by novelty, but it will also be possible to regard them as responsible innovations. The RRI idea comprises the following, co-constructing aspects:

1. Joint choices – inclusion of all the social actors (science, technology, industry, politics, civil society);
2. Activating the full potential – gender equality, promotion of women's activity on different stages of innovation process;
3. Scientific education – increase of the number of scientists who are equipped not only with the up-to-date knowledge but also with the skills of creative but responsible thinking; the growth of interest in technical sciences, mathematics and STS (science, technology and society) issues among young people;

¹ Problem of co-responsibility also refers to the so-called institutional (corporate) problems, and that problem requires a separate and more in-depth discussion going beyond the boundaries of this paper.

4. Open participation – transparency of innovative process, data and findings’ publishing which should eventually aim at their effective use by all social actors;
5. Think good and do it well – ethics perceived not only as something imposed in the area of science and technology, but as a means of maintaining a high quality of results; ethical standards, fundamental human rights etc.
6. Managing science “for” and “with” the society – it is a kind of umbrella comprising the remaining key ideas; policy of responsibility targeted at the prevention of harmful and unethical practices and their social effects.²

The idea of RRI thus understood might now appear to be utopian in many aspects, nevertheless, its related potential of responsibility building seems to be one of the answers to the contemporary civilizational and cultural role of technoscience. The realization of co-responsibility and the fulfillment of its requirements is the process that entails meeting numerous conditions, even those that seem to be impossible today, and this is also one of the elements of unawareness we are exposed to in this area. The above shown challenges and below:

Table 1. Responsibility of science and technology – types, ranges and transformations

Type of responsibility	Subject	Object	Instance
Traditional	Individuals	Direct action results (theories, projects etc.)	Other representatives of science and technology; scholars and engineers’ conscience
Modern science and technology	Individuals within institutions and organizations	Foreseeable results (economic, political, social etc.)	Economic, political and social instances, TA institutions
Technoscience	Network of organizations and institutions	Intentional and side effects	Co-responsibility of various subjects, RRI

² See: www.ec.europa.eu/research.

REFERENCES

- Amsterdamski, S. (1994). *Tertium non datur?* Warszawa: PWN.
- Amsterdamski, S. (1994a). *Między historią a metodą*, Warszawa: PIW.
- Apel, K.-O. (1993). How to Ground a Universalistic Ethics of Co-Responsibility for the Effects of Collective Actions and Activities? *Philosophica*, 52(2), 9-29.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: SAGE.
- Beck, U. (1999). *World Risk Society*, Cambridge: Blackwell.
- Beck, U. (2005). Knowledge or Unawareness? Two Perspectives on “Reflexive Modernization.” In: N. Stehr, R. Grundmann (eds.), *Knowledge: Critical Concepts*. (pp. 340-362). New York: Routledge.
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Stanford: Stanford University Press.
- Bińczyk, E. (2012). *Technonauka w społeczeństwie ryzyka*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Grunwald, A. (1999). Technikfolgenabschätzung. Konzeptionen und Kritik. In: A.Grunwald (ed.), *Rationale Technikfolgenbeurteilung. Konzepte und methodische Grundlagen*. (pp. 11-28). Berlin: Springer.
- Ingarden, R. (1987). O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych. In: *Książeczka o człowieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jonas, H. (1985). *The Imperative of Responsibility: In Search of Ethics for the Technological Age*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Kiepas, A. (1992). *Moralne wyzwania nauki i techniki*, Warszawa: Warszgraf.
- Kiepas, A. (2000). *Człowiek wobec wyzwań filozofii i techniki*, Katowice: Gnome.
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*, Cambridge: Harvard University Press.
- Lenk, H. (2007). *Global TechnoScience and Responsibility: Schemes Applied to Human Values, Technology, Creativity and Globalisation*, Münster: LIT.
- Lizut, R. A. (2014). *Technika a wartości: Spór o aksjologiczną neutralność*, Lublin: Academicon.
- Liotard, J. F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University Press,
- Tarnopolski, A. (2010). *Człowiek wobec niewiedzy. Niewiedza jako element ludzkiej racjonalności*, Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza.
- Zacher, L. W. (1975). Idea i przesłanki wartościowania techniki. In: *Prakseologia*, 3-4.
- Zimmerli, W.Ch. (1987). Wandelt sich die Verantwortung mit dem technischen Wandel? In: H. Lenk, G. Ropohl (eds.), *Technik und Ethik*. (pp. 92-111). Stuttgart: Reclam.

Odpowiedzialność ekologiczna jako istotny obszar ludzkiej odpowiedzialności – wymiar lokalny i globalny

Ecological Responsibility as a Significant Domain of Human Responsibility: Local and Global Dimensions

ANNA MAREK-BIENIASZ

*Zakład Filozofii,
Akademia im. Jana Długosza,
ul. Zbierskiego 2/4, 42-200 Częstochowa,
E-mail: ambieniasz@interia.pl*

Abstract

In the era of global ecological crisis responsibility for the state of the biosphere (ecological responsibility) stands as one of the most important areas of human responsibility. It is impossible to analyze the phenomenon of environmental responsibility in isolation from the phenomenon of responsibility at all (in general) and its ontic conditions. The carried out analysis of the selected ontic conditions of taking responsibility demonstrates the conditions for taking ecological responsibility. This analysis allows to explain i.a. the close relationship between incurring ecological responsibility at the local and global levels. Ecological responsibility is always carried out at the local level but it has both local and global meaning due to the effects of complying or non-complying with ecological responsibility. These effects should be borne in mind in the process of making decisions about education, politics, or economy in such a way that they do not increase the existing ecological risk.

Key words: nature, responsibility, ecological responsibility, ecological crisis

Streszczenie

W sytuacji globalnego kryzysu ekologicznego odpowiedzialność za stan biosfery (odpowiedzialność ekologiczna) jawi się jako jeden z najważniejszych obszarów ludzkiej odpowiedzialności. Nie sposób analizować fenomenu odpowiedzialności ekologicznej w oderwaniu od fenomenu odpowiedzialności w ogóle (w sensie ogólnym) i jej ontycznych uwarunkowań. Przeprowadzona analiza wybranych ontycznych warunków ponoszenia odpowiedzialności ukazuje warunki ponoszenia odpowiedzialności ekologicznej. Prowadzi ona m.in. do wyjaśnienia ścisłego związku pomiędzy ponoszeniem odpowiedzialności ekologicznej w wymiarze lokalnym i globalnym. Odpowiedzialność ekologiczna realizowana jest zawsze w wymiarze lokalnym. Ma przy tym i lokalne, i globalne znaczenie ze względu na skutki wywiązywania się lub niewywiązywania się z odpowiedzialności ekologicznej. Skutki te należy

mieć na względzie w procesie podejmowania decyzji dotyczących edukacji, polityki, gospodarki czy ekonomii, tak by niosły one ze sobą jak najmniejsze ryzyko ekologiczne.

Słowa kluczowe: przyroda, odpowiedzialność, odpowiedzialność ekologiczna, kryzys ekologiczny

Pogłębiający się kryzys ekologiczny niesie ze sobą zagrożenia zarówno dla człowieka, jak i dla pozaludzkich istot żywych. Postępuje proces utraty gatunków biologicznych, zagrożona jest ludzka kondycja biologiczna i duchowa. Niekiedy się nawet mówi o możliwości samounicestwienia się człowieka (jako gatunku biologicznego) na skutek zniszczeń, jakich może dokonać on w środowisku przyrodniczym (Ward, 2010, s. 20). Biosfera (sfera życia na Ziemi) jest zależna od antroposfery w stopniu dotąd niespotykanym. Człowiek powoduje jej degradację na skutek nadmiernej antropopresji (Janikowski, 2004, s. 7). W sytuacji globalnego kryzysu ekologicznego odpowiedzialność za stan biosfery (odpowiedzialność ekologiczna) jawi się jako jeden z najważniejszych obszarów ludzkiej odpowiedzialności.

OPOWIEDZIALNOŚĆ JAKO PODSTAWA LUDZKIEJ KONSTYTUCJI

Wyjaśnienie istoty odpowiedzialności ekologicznej wymaga podjęcia refleksji nad pojęciem odpowiedzialności jako takiej – widzianej niekiedy jako konstytutywnej dla istoty ludzkiej. Człowiek jest jedynym bytem pośród bytów przyrodniczych zdolnym do ponoszenia odpowiedzialności. Żyje on bowiem nie tylko w świecie natury, ale i w świecie kultury. Jego cechy specyficznie ludzkie, jak np. zdolność do życia moralnego, decydują o tym, iż jest on istotą odpowiedzialną. Trzeba przy tym zaznaczyć, że problematyka odpowiedzialności stała się przedmiotem szerszej refleksji europejskich filozofów dopiero w XVIII wieku. Wówczas to rozpoczęła się filozoficzna debata nad odpowiedzialnością człowieka, w tym nad odpowiedzialnością za świat, w którym wiedzie on swoją egzystencję. Problem ten porusza m.in. Martin Heidegger ukazujący człowieka jako „pasterza bycia”. Przez bycie człowiek „rzucony” jest w prawdę bycia, którą chroni, „aby w świetle bycia byt mógł się pojawić jako byt, którym jest” (Heidegger, 1977, s. 93). Człowiek, według Heideggera, w swojej najbardziej podstawowej konstytucji odnajduje fakt, iż jest odpowiedzialny – „przeznaczony” ku temu, by się troszczyć, a przedmiotem jego troski jest całość bycia i to, co w nim najważniejsze – „prawda bycia”.

Człowiek jest jednakże istotą ambiwalentną, zdolną do wyboru. Wybór prowadzi bądź do wzięcia na siebie odpowiedzialności i wywiązania się z niej, bądź do uchylenia się od niej. Możemy „chcieć chcieć” lub „niechcieć chcieć”. Człowiek poczuwa się do odpowiedzialności lub ucieka od niej. Jak zauważył Jan Paweł II, którego refleksja dotyczyła także odpowiedzialności za przyrodę (Skowroński, 1999, s. 284-287), człowiek może czynić dobrze albo źle. Jeśli czyni źle, grzeszy. Grzech jest przyczyną degradacji. Degraduje m.in. „samego człowieka, ponieważ nie pozwala mu osiągnąć jego pełni”(Jan Paweł II, 2005, s. 27). Człowiek niszczy porządek w sobie samym i właściwą postawę wobec innych ludzi i wszystkich rzeczy stworzonych (Jan Paweł II, 2005, s. 26). Człowiek może jednak i powinien kochać rzeczy stworzone przez Boga (Jan Paweł II, 2005, s. 28). Jako dar Boży powinien je też szanować i poważać.

Ambiwalencję człowieka postrzegał i opisywał m.in. Soren Kierkegaard. Jako istota odpowiedzialna człowiek staje według niego przed wyborem albo-albo. Jego dokonanie jest „sprawą nader ważną” (Kierkegaard, 1982, s. 219). Człowiek, który wybiera siebie, staje się odpowiedzialny. Przejmuje odpowiedzialność za wszystko, co go dotyczy (Kierkegaard, 1982, s. 355), a tym samym z sobą samym najściślej się wiąże, ponieważ to, co jest przedmiotem wyboru, pozostaje w najściślejszej więzi z człowiekiem dokonującym wyboru (Kierkegaard, 1982, s. 217). Człowiek może stać się sobą, lecz może także siebie zaprzepaścić – „spisać na straty” (Kierkegaard, 1982, s. 218). Przez ucieczkę od odpowiedzialności zerwać najbardziej fundamentalną więź łączącą go ze światem i samym sobą. Dla Kierkegarda bez odpowiedzialności nie ma prawdziwego bycia człowiekiem – bycia sobą. Wolny wybór prowadzi więc albo do odpowiedzialności, albo odwodzi od niej. Innymi słowy, prowadzi on albo do rozwoju człowieczeństwa, albo do jego degradacji.

Podobnie zagadnienie to ujmuje Karl Jaspers, odwołując się do kategorii wolności: „Nie ma wolności poza byciem sobą” (Jaspers, 1990, s. 183). „Wolność to bycie u siebie” (Jaspers, 1990, s. 186). Wolność w ujęciu Jaspersa jest nierozzerwalnie połączona z odpowiedzialnością. „Ponieważ wiem, że jestem wolny, uznaję swoją winę. Odpowiadam za to, co uczyniłem. A ponieważ wiem, co uczyniłem, biorę to na siebie” (Jaspers, 1990, s. 189). Ucieczka od odpowiedzialności prowadzi do bycia nieodpowiedzialnym, a jednocześnie do zaparcia się swojej wolności. W konsekwencji zaś do utraty samego siebie” (Jaspers, 1990, s. 194). Gdzie jest bowiem odpowiedzialność, jest i zasługa, i wina. Istnieją więc dwojake konsekwencje bycia odpowiedzialnym. Można się z niej wywiązać i zyskać zasługę bycia odpowiedzialnym. Można także nie podolać odpowiedzialności i stać się „winnym”.

Jaspers, podobnie jak Lévinas, widzi człowieka jako stojącego przed albo-albo. Człowiek może wybrać samego siebie, zdecydować o byciu wolnym i odpowiedzialnym lub nie podjąć tej

decyzji, a tym samym nie wziąć odpowiedzialności za siebie i innych. „Albo rozstrzygam sam, albo rozstrzyga się o mnie. Albo wzdragam się przed rozstrzygnięciem, staję się ślepy, bo nie chcę chcieć: wolność, za której sprawą wiąże się rozstrzygające coś na zawsze, wzbudza moje przerażenie, chciałbym zdjąć z siebie odpowiedzialność i pozwolić, by działo się co chce. Albo też w sposób równie niezauważalny podążam w drobnych wewnętrznych i zewnętrznych działaniach, spokojnie i bez zapalczywości, moją drogą, i dojrzewam do tego, by w autentycznych rozstrzygnięciach być sobą”(Jaspers, 1990, s. 174-175).

Jednakże według innego teoretyka odpowiedzialności, Georga Pichta, odpowiedzialni jesteśmy tylko w granicach możliwości. To, co konieczne czy niemożliwe, stale się wymyka ludzkiej odpowiedzialności (Picht, 1981, s. 239). Człowiek według Pichta jest istotą, którą da się zdefiniować tylko przez pojęcie odpowiedzialności – przez jego „dziejową misję”. „Człowiek może zrealizować samego siebie tylko wtedy, gdy spełni misję, do której został powołany – w granicach, które z góry wyznacza jego dziejowa odpowiedzialność”(Picht, 1981, s. 237). Jako ludzie ponosimy odpowiedzialność za własne działanie, jak również za powierzone nam osoby i rzeczy (Picht, 1981, s. 242). Jesteśmy odpowiedzialni za decyzję, którą podejmujemy lub której unikamy, a także „za przyszłe skutki dawnych lub obecnych myśli, czynów, zaniedbań” (Picht, 1981, s. 238). „Kierunek i granice odpowiedzialności wynikają z istoty czasu”(Picht, 1981, s. 239). Człowiek jest istotą osadzoną w czasie. Ma swe dzieje i usytuowany jest w dziejach, za które jest odpowiedzialny. Odpowiedzialność zawsze skierowana jest do przyszłości, a poprzez nią każdy ma „swoją udział w odpowiedzialności za przyszłe dzieje ludzkości” (Picht, 1981, s. 254). Jednakże, jak wskazuje Picht, człowiek nieustannie ulega pokusie traktowania ludzi i rzeczy w sposób nieodpowiedzialny – „niedopuszczania do tego, by dzieje działy się”(Picht, 1981, s. 249). Wówczas zaprzecza swemu człowieczeństwu. Człowiek odpowiedzialny jest więc za zachowanie siebie w swej istocie, a w szerszej perspektywie za zachowanie ludzkości – za to, by dzieje w ogóle się działy. Ujęcie Pichta ukazuje istotny i niezbywalny wymiar ludzkiej odpowiedzialności. Jest ona odpowiedzialnością za przyszłość. Człowiek posiada możliwość swobodnego modelowania przyszłości - jego dzisiejsze działania i decyzje wpływają na to, co będzie potem. Są one brzemiennie w konsekwencje. Tak daleko bowiem sięga nasza odpowiedzialność, jak daleko sięgają skutki ludzkich działań.

W innym jeszcze ujęciu – Hansa Jonasa, człowiek jest także odpowiedzialny za swoją własną odpowiedzialność – za możliwość dalszego i ciągłego istnienia odpowiedzialności w ogóle. „Spośród wszystkich przedmiotów odpowiedzialności pierwszym jest możliwość istnienia w świecie odpowiedzialności, która jest nieodłączna od egzystencji człowieka” (Jonas, 1996, s. 183). Jeśli człowiek chce nadal istnieć, musi zachować swą odpowiedzialność. By tak

było, trzeba ją podejmować i wywiązywać się z niej. Naczelnym postulatem etyki odpowiedzialności Hansa Jonasa staje się więc troska o odpowiedzialność, bez której człowiek nie mógłby być człowiekiem.

Powyższa refleksja może być pomocna w zrozumieniu i wyjaśnieniu istoty odpowiedzialności ekologicznej. Przedstawia ona bowiem wszystkie istotne cechy odpowiedzialności „w ogóle”. Mówić jednakże można również o specyfice odpowiedzialności ekologicznej. Podmiotem odpowiedzialności ekologicznej, jak w przypadku innych rodzajów odpowiedzialności, jest człowiek. To on jest odpowiedzialny za świat przyrody, bez której niemożliwa jest jego egzystencja jako gatunku biologicznego. Może on chcieć ponosić tę odpowiedzialność lub jej niedostrzegać, nie chcieć spełniać jej wymogów i niewywiązywać się z niej. Specyficznym przedmiotem odpowiedzialności ekologicznej zaś jest przyroda, ze wszystkimi jej elementami – w takim zakresie, w jakim skutki ludzkich działań (lub ich zaniechania) mają wpływ na funkcjonowanie przyrody i jej wartościowość (np. bioróżnorodność, która jest jedną z wartości przyrodniczych). Człowiek bowiem nie może uzurpować sobie praw do wpływu na wszystko, co się dzieje w przyrodzie. Aktualnie jednak wydaje się, że jego ingerencja w środowisko przyrodnicze jest tak istotna, iż można stwierdzić, że jest on odpowiedzialny za dalsze istnienie odpowiedzialności w świecie. Paradoksalnie wywiązanie się przez współczesne pokolenia z ciężającej na nich odpowiedzialności ekologicznej (lub niewywiązanie się z niej) może zadecydować o istnieniu w przyszłości odpowiedzialności jako takiej (bądź nieistnieniu), o której nie można mówić bez istnienia człowieka, który jest jej jedynym podmiotem w otaczającym nas świecie.

W trakcie swojej filogenetycznej historii człowiek nie zawsze czuł się odpowiedzialny za przyrodę. Jego wpływ na przyrodę przez długi okres rozwoju ludzkich społeczeństw także się nie zaznaczał. Dokonujący się z biegiem czasu rozwój etyki, który można uznać za jej swoistą ewolucję, doprowadził jednakże do przyjęcia w krąg ludzkich odniesień moralnych tego, co pozaludzkie (przyrody i jej ożywionych i nieożywionych elementów). Jak zauważył bowiem Albert Schweitzer, etyka nie zainteresowana naszym postępowaniem wobec stworzeń jest niepełna (Schweitzer, 2007, s. 25). Odpowiedzialność człowieka za przyrodę, według tego prekursora współczesnej etyki środowiskowej, sięga wszędzie tam, czego dotknąć może ludzkie współczucie, co człowiek może objąć swoją troską (Marek-Bieniasz, 2013, s. 86). Ogarnia sobą wszystko, co żyje, a w szczególności to, co cierpi, a jednocześnie cierpienie czego można ograniczyć. Rozwój refleksji etycznej dotyczący bytów pozaludzkich w powiązaniu z powstaniem sytuacji globalnego kryzysu ekologicznego doprowadził do uświadomienia sobie przez ludzi faktu ponoszenia odpowiedzialności za przyrodę (odpowiedzialności ekologicznej). Przyroda zaś, jak

wskazują ekolodzy, jest swego rodzaju integronem. To, co wydarzy się w jednym ekosystemie, może mieć (i najczęściej w jakiś sposób ma) wpływ na funkcjonowanie całości.

ONTYCZNE UWARUNKOWANIA ODPOWIEDZIALNOŚCI I ODPOWIEDZIALNOŚCI EKOLOGICZNEJ

Rozważając problem złożoności ziemskiego ekosystemu i możliwości ponoszenia odpowiedzialności w wymiarze lokalnym i globalnym zarazem, odnieść się można do koncepcji Romana Ingardena wskazującej, iż mówienie o odpowiedzialności możliwe jest jedynie przy założeniu, że świat jest systemem względnie izolowanym, składającym się z wielu podsystemów. To, co dzieje się w jednym podsystemie, może mieć wpływ (a w przypadku systemu, jakim jest przyroda, najczęściej ma) na to, co dzieje się w całym systemie, a także w innych podsystemach np. w przypadku tzw. przerwania (Ingarden, 1972, s. 157). Przyczyny procesów przebiegających w podsystemach bowiem mogą być wewnętrzne lub zewnętrzne. Zgodnie z koncepcją Ingardena „[...] świat przedstawiałby ogromna wielość częściowo otwartych, a zarazem częściowo izolowanych (»osłoniętych«) systemów, które pomimo swego wzajemnego częściowego odgraniczenia i osłonięcia są »związane« związkami przyczynowymi” (Ingarden, 1972, s. 165).

Wydaje się, że tak właśnie można myśleć o biosferze, która jest całością składającą się z wielu poszczególnych ekosystemów. Ekosystemy te mogą być mniej lub bardziej izolowane od innych ekosystemów (np. bariera gór, morza i in.), jednakże zawsze występują między nimi jakieś, niekiedy bardziej subtelne, niekiedy wyraźnie zaznaczające się, związki. W ramach poszczególnych ekosystemów istnieją też zależności pomiędzy różnorodnymi przebiegającymi wewnątrz nich procesami. Jednym z przykładów takich zależności jest zależność procesów ekologicznych od ewolucyjnych (i odwrotnie). Sytuacja ekologiczna planety i kształtujące ją procesy ściśle związane są z procesami ewolucyjnymi. Jeśli tylko organizmy znajdują dogodnie dla siebie warunki (aby przetrwać i wydać potomstwo), ewolucja postępuje. W jej efekcie kształtowane są wciąż nowe wzajemnie od siebie zależne formy życia. Warunki te kształtuje dziś w dużym stopniu człowiek, wpływając np. na aktualne globalne ocieplenie się klimatu. Jednocześnie i jego kondycja biologiczna, zdrowie, i szeroko rozumiana jakość ludzkiego życia, będąca także kategorią psychologiczną (Derbis, 2010), zależne są od stanu środowiska naturalnego. Jeśli więc mamy wpływ na kształtowanie jednych procesów (bądź ich części), wywieramy jednocześnie wpływ na przebieg procesów od nich w jakiś sposób uzależnionych. Człowiek, działając lokalnie (w obrębie pewnego przyrodniczego podsystemu), może wywoływać skutki mające charakter pozalokalny, a nawet globalny.

Warunki odpowiedzialności ekologicznej zmieniają się ze zmianami związanymi z ludzką egzystencją w świecie. Zmienia się m.in. zakres tej odpowiedzialności. Aktualnie jesteśmy odpowiedzialni nie tylko za to, co bliskie, ale i za to, co odległe w sensie przestrzennym, ze względu na dalekosiężność wielu skutków naszych działań. Skutki te mogą ujawnić się dopiero w dalszej przyszłości, w odległym czasie od podejmowanego działania. Wiąże to zagadnienie odpowiedzialności ekologicznej (podobnie jak odpowiedzialności w ogóle) z zagadnieniem czasowej struktury świata. Czasowa struktura świata jest kolejnym ze wskazywanych przez Ingardena ontycznych warunków kryterium odpowiedzialności. Gdyby nie było przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, nie można by mówić o odpowiedzialności. Jesteśmy bowiem zawsze odpowiedzialni za przyszłe skutki aktualnie podejmowanych działań (lub skutki zaniechania działania). Odpowiedzialność jest możliwa jedynie w czasowej strukturze świata – gdy występujące w nim rzeczy i procesy mają charakter czasowy. M.in. podmiot może być pociągany do odpowiedzialności za swój czyn (lub zaniechanie) oraz można o nim mówić, że się wywiązał lub niewywiązał z ciężącej na nim odpowiedzialności, dopiero wówczas gdy czyn lub jego zaniechanie należy już do przeszłości. W odniesieniu do wartości: gdy nie ma już wartości, która na skutek działania lub jego zaniechania została unicestwiona lub gdy już na skutek owego działania (lub zaniechania) urzeczywistniona została jakaś wartość. Działanie podmiotu będzie lokalne (przedsięwzięte w konkretnym miejscu i w konkretnym czasie), natomiast skutek działania będzie lokalny, a niejednokrotnie także pozalokalny (także np. globalny) i zaznaczający się „w tym, co potem” (mający wpływ na dalsze funkcjonowanie przyrody). Jak pisał Ingarden: „To, co przyszłe, jest bytowo ufundowane w czymś obecnie teraźniejszym i w swoim uposażeniu określone przez uposażenie czegoś teraz istniejącego” (1972, s. 178).

W odniesieniu do odpowiedzialności ekologicznej – aktualnym działaniem wpływamy na przyszły stan środowiska przyrodniczego. Tym samym jesteśmy odpowiedzialni za przyszłą sytuację ekologiczną planety. Już dzisiaj jest ona bowiem kształtowana. Globalne skutki lokalnie podejmowanych działań dotyczących stanu środowiska przyrodniczego zaznaczają się zawsze w jakiejś (bliższej lub dalszej) przyszłości. Negatywne wpływy na przyrodę z czasem także się kumulują. Z kolei wielość niekorzystnych lokalnych wpływów (zdarzeń wynikających z działań dotyczących przyrody) – różne przejawy lokalnie podejmowanej antropopresji – kształtują globalną sytuację ekologiczną. Problemy ekologiczne narastają. Dlatego też byłoby ideałem, gdyby każdy ludzki czyn był albo neutralny względem przyrody, albo był czynem proprzyrodniczym. Suma takich czynów, o których można mówić, że przez ich dokonanie podmioty wywiązały się z odpowiedzialności ekologicznej w każdym ich „teraz”, miałyby dobroczynny wpływ na globalną sytuację ekologiczną, przyczyniając się do jej poprawy.

Tymczasem ludzkość występuje zarówno *pro*, jak i *contra* przyrodzie. Przy przewadze tych drugich globalny kryzys ekologiczny się pogłębia. Dobro, jakim jest przyroda, ulega degradacji. Jego ochrona realizowana na drodze podejmowania i wywiązywania się z odpowiedzialności ekologicznej jest kwestią coraz bardziej palącą.

Omawiane wyżej zagadnienie ściśle się wiąże z odpowiedzialnością za los przyszłych pokoleń ludzkości. Do jego najważniejszych aspektów należą:

- odpowiedzialność za dalszą egzystencję gatunku ludzkiego,
- odpowiedzialność za ludzką kondycję biologiczną,
- odpowiedzialność za kształt świadomości ekologicznej pokolenia naszych dzieci i pokoleń dalszych (dzisiaj ta świadomość jest już kształtowana przez podstawy, jakie jej dajemy w swojej refleksji dotyczącej świata przyrody i relacji człowiek–przyroda).

Warunki odpowiedzialności ekologicznej (i co warto podkreślić – ciężar tej odpowiedzialności) zmieniają się m.in. ze zmianami, jakie się dokonują na skutek nadmiernej antropopresji (presji wywieranej przez człowieka na przyrodę). Wydaje się, że im większa degradacja przyrody, tym większy ciężar odpowiedzialności. Odpowiedzialność ekologiczna się zwiększa zarówno w wymiarze obiektywnym, jak i subiektywnym. Najczęściej bowiem człowiek się bardziej poczuwa się do odpowiedzialności za przyrodę, gdy dostrzega jej postępującą degradację.

WEŁOASPEKTOWOŚĆ PROBLEMU PONOSZENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI EKOLOGICZNEJ I DALsze WYBRANE ONTYCZNE WARUNKI ODPOWIEDZIALNOŚCI I ODPOWIEDZIALNOŚĆ EKOLOGICZNEJ

Problem ponoszenia odpowiedzialności ekologicznej jest wieloaspektowy. Dotyczy on m.in.:

- odpowiedzialnego myślenia o świecie, w którym żyjemy,
- adekwatnego sytuowania się w rzeczywistości przyrodniczej, której jesteśmy częścią,
- adekwatnego w sytuacji kryzysu ekologicznego wartościowania,
- chęci odpowiedzialnego działania i związanej z nią gotowości podjęcia działania głęboko etycznego.

Ponoszenie odpowiedzialności jest przy tym jedną z tzw. sytuacji odpowiedzialności, do których R. Ingarden zalicza:

- ponoszenie odpowiedzialności,
- branie odpowiedzialności,
- odpowiedzialne działanie,
- pociąganie do odpowiedzialności (1972, s. 78).

Odpowiedzialne myślenie o świecie, w którym żyjemy, opierać się winno m.in. na wiedzy z zakresu nauk przyrodniczych, a także na holistycznej wizji przyrody. Węzeł wzajemnych zależności między życiem ludzkim a życiem pozaludzkim bowiem jest nierozzerwalny. Człowiek nie może być sam, „człowiek należy do człowieka” (Schweitzer, 1991, s. 64) i do innych istot, z którymi współegzystuje na Ziemi. Jest on jednym z wielu istnień w przyrodniczym uniwersum, jednocześnie jednak musi umieć się postawić w pozycji opiekuna świadomego swej odpowiedzialności i działającego na rzecz dobra wszystkich istot. Takie określenie miejsca człowieka w przyrodzie niesie ze sobą poważne implikacje etyczne dotyczące relacji człowiek–przyroda. Człowiek, chcąc wywiązać się z przypisywanej mu odpowiedzialności ekologicznej, w pierwszym rzędzie winien respektować wartość życia. Naczelnymi w jego hierarchii powinny się stać także inne wartości, jak: solidarność z innymi istotami, gospodarność zasobami przyrodniczymi, współczucie i inne wskazywane m.in. na gruncie współczesnej etyki środowiskowej (Tyburski, 1999, 2012).

Przyjęta przez człowieka hierarchia wartości ma bezpośredni wpływ na podejmowane przez niego działania. Wartości preferowane są wartościami często realizowanymi. Wspominany wyżej Schweitzer w swojej etyce postuluje działania oparte na wartościach, które umocnią życie w każdej jego postaci i które przyczynią się do zmniejszenia ogólnej liczby cierpień na świecie. Człowiek w jego ujęciu ma działać tak, by zapewnić pokojową współegzystencję na świecie między wszystkimi żywymi istotami, a także by zadośćuczynić cierpieniu, którego pozostaje sprawcą. Mimo szczytnego celu, w jakim postulaty te zostały przez Schweitzera sformułowane – także z punktu widzenia refleksji nad odpowiedzialnością ekologiczną – zakres ich obowiązywania można dyskutować. W przyrodzie bowiem istnieją nie tylko międzyorganizmalne relacje symbiozy i współpracy, lecz także walki i konkurencji, które obrazują takie metafory biologii ewolucyjnej jak np. darwinowska metafora walki o byt (Darwin, 2009) czy też bardziej współczesna metafora ewolucyjnego wyścigu zbrojeń (Dawkins, 2003). Organizmy w związku ze swoją biologiczną naturą (np. w związku ze sposobem odżywiania się jak w przypadku drapieżnictwa) nie zawsze mogą ze sobą pokojowo współegzystować. Dotyczy to także człowieka. W odniesieniu do wartości życia – musi on poświęcić niejednokrotnie inne życie, by utrzymać własne. Jeśli zaś chodzi o problem zadośćuczynienia – także nie zawsze jest ono w ogóle możliwe. Jak bowiem zadośćuczynić np. przedstawicielom utraconych gatunków, niejednokrotnie bezlitośnie wytrzebionym przez człowieka? Problem jest więc złożony. W tym miejscu zaś jedynie sygnalizowany.

Trzeba powiedzieć, że odpowiedzialność ekologiczna (a także odpowiedzialność w ogóle, jak zauważał R. Ingarden) ściśle związana jest z wartościami, których możliwość

ureczywistniania lub unicestwiania leży w jej zakresie (i w zakresie odpowiedzialności w ogóle). Istnienie wartości jest kolejnym słuszenie wskazywanym przez Ingardena warunkiem odpowiedzialności. W przypadku odpowiedzialności ekologicznej chodzi przede wszystkim o wartości ekologiczne, w tym etyczne wartości ekologiczne i pozostałe wartości ekologiczne mające swą bytową podstawę w przyrodzie i jej poszczególnych elementach. Szczególnie istotna jest pośród nich wartość życia oraz wartość bioróżnorodności. Gdyby wartości życia i wartości bioróżnorodności nie można było potęgować i chronić, a jednocześnie – gdyby nie było możliwe unicestwienie życia (żywej istoty) lub zubożenie bioróżnorodności, nie można byłoby także mówić o odpowiedzialności za nie. Odpowiedzialność za życie (żywe istoty) i za stan ziemskiej bioróżnorodności w takiej sytuacji by nie zaistniała.

Dla refleksji dotyczącej lokalnego i globalnego wymiaru odpowiedzialności ekologicznej nie bez znaczenia pozostają wszystkie wspomniane wyżej sytuacje odpowiedzialności. Ponoszenie jej zostało już pokrótce omówione. Odnosząc się do pozostałych:

1. Branie odpowiedzialności ekologicznej będzie związane z różnymi czynnikami o charakterze m.in. społecznym, w tym gospodarczym, ekonomicznym, politycznym i innymi (Ciążela, Dziarnowska, Tyburski, 2010).
2. Odpowiedzialne działanie wymagać będzie np. jak najlepszej znajomości funkcjonowania ziemskich ekosystemów, zależności człowieka od przyrody i przyrody od działań człowieka. W działaniu spełniającym wymagania odpowiedzialności ekologicznej (zarówno w jej lokalnym, jak i globalnym wymiarze) ważna jest świadomość związku działania z wartościami. Działający jest odpowiedzialny z jednej strony za zrealizowanie jakiejś wartości, z drugiej za niezrealizowanie lub unicestwienie wartości, niekiedy konkurującej np. z wartością realizowaną. Owo konkurowanie wartości (a także konflikt wartości) jest szczególnie istotne przy wywiązywaniu się z odpowiedzialności ekologicznej. Często bowiem przy podejmowaniu decyzji ponoszący odpowiedzialność ekologiczną podmiot musi wybrać pomiędzy wartością ekonomiczną a ekologiczną. Konflikt bywa bardzo silny. Jego rozwiązanie wymaga uwzględnienia przez podmiot wszystkich znanych mu racji ekonomicznych i ekologicznych. Świadomość związku działania z wartościami w połączeniu z adekwatnym w sytuacji kryzysu ekologicznego usytuowaniem wartości ekologicznych w uznawanej hierarchii wartości przy rozwiązywaniu konfliktu może mieć decydujące znaczenie. W społeczeństwie konsumpcyjnym, w którym najwyższą wartością jest zysk i inne wartości „posiadania”, wartości ekologiczne niejednokrotnie przegrywają.

3. Inne problemy mogą się rodzić w sytuacji pociągania do odpowiedzialności ekologicznej. Wydaje się mianowicie, że odpowiedzialność ekologiczna rozpatrywana w swoim lokalnym wymiarze jest bardziej „namacalna”. Łatwiej bowiem jest stwierdzić (ocenić) np. jaki podmiot dopuścił się degradacji przyrody i jakiego rodzaju jest ta degradacja (np. wycięcie drzewa objętego ochroną czy zaniedbanie czegoś w dziedzinie składowania odpadów itp.). W konsekwencji możliwe jest pociągnięcie podmiotu do odpowiedzialności. Trudniej jest jednak rozpoznać i oszacować negatywne skutki degradacji przyrody zaznaczające się w sposób odległy w sensie przestrzennym, jak i czasowym. Trudności dotyczą m.in. wskazania tego kto odpowiada. Degradacja wartości topniejącego lodowca spowodowana ociepleniem się klimatu (ocieplenia powstałego z powodu nadmiernej emisji gazów cieplarnianych do atmosfery) wydaje się na przykład szczególnie niemożliwa do rozpoznania w jej przyczynowo-skutkowym ciągu, w tym do szczegółowego rozpoznania, kto za nią ponosi odpowiedzialność (jakie podmioty). Trudno jest także niejednokrotnie wskazać instancję takiej odpowiedzialności, a więc podmiot, który może tak rozumianą odpowiedzialność (odpowiedzialność za to, co odległe, w tym także globalne) nakładać, a następnie z niej rozliczać (egzekwować ją). W tym względzie z pewnością wiele jeszcze pozostaje do przemyślenia.

LOKALNY A GLOBALNY WYMIAR ODPOWIEDZIALNOŚCI EKOLOGICZNEJ PODSUMOWANIE

Zagadnienie związku pomiędzy lokalnym a globalnym wymiarem ludzkiej odpowiedzialności ekologicznej należy rozpatrywać m.in. od strony empirycznej. Przyroda bowiem jest funkcjonalną całością, w ramach której nawet drobne lokalne zmiany zaznaczają się w wymiarze globalnym. Związki pomiędzy poszczególnymi elementami tworzącymi całą biosferę można widzieć m.in. jako związki, które można badać na gruncie nauk przyrodniczych. Obrazuje je metafora „efektu motyla”, którego delikatny trzepot skrzydeł wywołać może daleko idące zmiany w funkcjonowaniu przyrody jako całości. Odpowiedzialne działania dotyczące przyrody podejmowane w wymiarze lokalnym przyczyniać się więc zawsze będą (ze względu na wskazywane wyżej zależności dotyczące funkcjonowania przyrody) do poprawy globalnej sytuacji ekologicznej, nieodpowiedzialne zaś do jej pogarszania.

Nie sposób jednak analizować fenomenu odpowiedzialności ekologicznej w oderwaniu od fenomenu odpowiedzialności w ogóle (w sensie ogólnym) i jej ontycznych uwarunkowań. Przeprowadzona wyżej analiza wybranych ontycznych warunków ponoszenia odpowiedzialności ukazuje warunki ponoszenia odpowiedzialności ekologicznej. Prowadzi ona m.in. do wyjaśnienia

ścisłego związku pomiędzy ponoszeniem odpowiedzialności ekologicznej w wymiarze lokalnym i globalnym zarazem. Chodzi mianowicie przede wszystkim o ontyczną strukturę świata (w tym świata przyrody, która składa się z wielu wzajemnie się warunkujących i wpływających nawzajem na siebie części), która powoduje, iż skutki działań (odpowiedzialnych lub nieodpowiedzialnych) podejmowanych w wymiarze lokalnym zaznaczają się zarówno w wymiarze lokalnym, jak i pozalokalnym (w tym także niejednokrotnie globalnym). Zaznaczają się one zawsze w przyszłości. Idea odpowiedzialności za los przyszłych pokoleń ludzkości i za przyszły dobrostan przyrody jest więc całkowicie uzasadniona. Nie można bowiem mówić o odpowiedzialności w ogóle, a także o odpowiedzialności ekologicznej bez możliwości (wciąż urzeczywistniającej się w świecie i w świecie przyrody) nastąpienia tego, co potem.

Odpowiedzialność ekologiczna realizowana jest jednakże, co warto zauważyć, zawsze w wymiarze lokalnym. Ma przy tym i lokalne, i globalne znaczenie – ze względu na skutki wywiązywania lub niewywiązywania się z odpowiedzialności ekologicznej. Skutki te należy mieć na względzie w procesie podejmowania decyzji dotyczących edukacji, polityki, gospodarki czy ekonomii, tak by niosły one ze sobą jak najmniejsze ryzyko ekologiczne. We współczesnym świecie, opisywanym m.in. za pomocą metafory globalnej wioski (Jedynak, 2008, s. 7), tego, co lokalne, nie da się odseparować od tego, co globalne – w różnym sensie i w różnych wymiarach. Dotyczy to również odpowiedzialności ekologicznej, nad którą niezbędna jest – w sytuacji narastającego kryzysu ekologicznego – pogłębiona refleksja, którą należy kontynuować.

BIBLIOGRAFIA

- Ciążela, H., Dziarnowska, W., Tyburski, W. (2010). *Wobec zagrożenia globalnym kryzysem ekologicznym. Technologiczna korekta czy aksjologiczna przebudowa?*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Darwin, K. (2009). *O pochodzeniu człowieka*. Warszawa: Jirafa Roja.
- Dawkins, R. (2003). *Samolubny gen*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Derbis, R. (2010). *Psychologiczne konteksty jakości życia społecznego*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza.
- Heidegger, M. (1977). *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*. Warszawa: Czytelnik.
- Ingarden, R. (1972). *Książeczka o człowieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jan Paweł II. (2005). *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Janikowski, R. (2004). *Zarządzanie antropopresją. W kierunku zrównoważonego rozwoju społeczeństwa i gospodarki*. Warszawa: Difin.
- Jaspers, K. (1990). *Filozofia egzystencji. Wybór pism*. Warszawa: PIW.
- Jedynak, A. (2008). *Odpowiedzialność w globalnej wiosce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Temper.
- Jonas, H. (1996). *Zasada odpowiedzialności. Etyka dla cywilizacji technologicznej*. Kraków: Wydawnictwo Platan.
- Kierkegaard, S. (1982). *Albo, albo*. Warszawa: PWN.
- Marek-Bieniasz, A. (2013). Schweitzerowskie inspiracje we współczesnej ekofilozofii i w etyce ekologicznej. W: B. Stelcer, W. Strzelecki, M. Cybulski, P. Pawlak (red.), *Zdrony człowiek i społeczeństwo w wizjach Alberta Schweitzera i Ericha Fromma*. (s. 86-105). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego.
- Picht, G. (1981). *Odwaga utopii*. Warszawa: PIW.
- Schweitzer, A. (1991). *Moje życie*. Lublin: Instytut Wydawniczy Daimonion.
- Schweitzer, A. (2007). *Życie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy PAX.
- Skowroński, A. (1999). Kwestia ekologiczna w nauczaniu Jana Pawła II. W: J.M. Dołęga, J.W. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*. (s. 284-287). Warszawa: Wydawnictwo ATK.
- Tyburski, W. (1999). Aksjologia ochrony środowiska przyrodniczego. W: J.M. Dołęga, J.W. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*. (s. 153-169). Warszawa: Wydawnictwo ATK.
- Tyburski, W. (2012). Solidarność – wartość etyki środowiskowej. W: H. Ciążela, W. Tyburski (red.), *Odpowiedzialność globalna i edukacja globalna. Wymiary teorii i praktyki*. (s. 15-27). Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Ward, P. (2010). *Hipoteza Medei. Czy życie na Ziemi zmierza do samounicestwienia?*, Warszawa: Prószyński i S-ka.

„Stąd do globalności” – „patologiczne” spojrzenie lokalne¹

“From Here to Globality:” A Pathological Local View

ADAM KUBIAK

*Institut Filozofii,
Uniwersytet Rzeszowski,
Aleja Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów,
E-mail: adamjkubiak@gmail.com*

Abstract

Building on the works dedicated to the center-periphery dependencies the paper proposes a project of the method and the research program focused around the local (provincial/semiprovincial) “pathologicalness” as a way of reading the relationship within the centers. The method and the program are an attempt to respond to the challenges related to the presence of theoretical non-territorial hegemonic actors whose presence effectively hampers center-periphery narrations while holding it to mask their own dominance, and relying on it as a set of available practices and resources.

Key words: hegemony, central-peripheral dependences, provinciality, social pathology

Streszczenie

W tekście, wychodząc od prac poświęconych zależnościom centro-peryferijnym, zaproponowany został projekt metody i zarazem programu badawczego skupionego wokół „patologiczności” lokalnej (prowincjonalnej/półprowincjonalnej) jako sposobu odczytywania relacji wewnątrzcentralnych. Tak metoda, jak i program są próbą odpowiedzi na wyzwania teoretyczne związane z obecnością zdeterytoralizowanych aktorów hegemonicznych, których obecność skutecznie utrudnia prowadzenie narracji centro-peryferyjnej, podtrzymując ją zarazem do maskowania własnej dominacji i opierając się na niej jako zbiorze dostępnych praktyk i zasobów.

Słowa kluczowe: hegemonia, zależności centro-peryferyjne, prowincjonalność, społeczna patologiczność

¹ Sprawom omawianym w tym szkicu poświęcam więcej miejsca w przygotowywanej właśnie książce *Rzeczy mniejsze*.

W jednym ze swoich znanych tekstów, choć był on akurat (w Polsce) dość słabo komentowany, Pierre Bourdieu wraz z Loïc Wacquantem (Bourdieu, 2001) określają dyskursy globalizacyjne w ich XX- i XXI-wiecznych formach jako „neoliberalną nowomowę”. Ich charakterystyczne opozycje (globalny – prowincjonalny; innowacyjny – zacofany etc.) w sposób aktywny i w domniemaniu trwały w tej interpretacji konstruują strukturę hegemoniczną globalności, gdzie głównymi (a w zasadzie wyłącznymi) aktorami są i mają być niezlokalizowane aparaty korporacyjne o trudnym do ustalenia statusie prawnym i ontologicznym.

Ten emocjonalny i silnie zaangażowany tekst należący do stosunkowo późnej twórczości zarówno jednego, jak i drugiego autora był pierwotnie próbą odpowiedzi na pewien dominujący typ narracji spopularyzowany jako TINA (*There Is No Alternative*). Na tle całej twórczości Bourdieu należy on do tekstów silnie polemicznych z dość jasno określoną funkcją polityczną. Przywołany zostaje on tutaj nie ze względu na samą tę polemiczność (czy miejsce, jakie zajmuje w dość zróżnicowanej konstrukcji teoretycznej Bourdieu), lecz raczej ze względu na jego znaczenie dla całego nurtu krytycznego wobec bezalternatywności kapitalizmu (resp. „neoliberalizmu” itd.). W tym sensie – w ramach własnego języka teoretycznego Bourdieu, tekst ten stanowi akt oporu, element walki o uznanie kontestujący dominującą formę (tu „neoliberalną”) „zasad widzenia i podziału”. Sposobu, w jaki ustalona zostaje prawomocna postać obiegu i wymiany kapitałów (ekonomicznego, społecznego, symbolicznego) jako ich „naturalna”, więc nie wymagająca uzasadnienia i racji, forma.²

Częścią, choć dalece nienową i całkiem nienowoczesną (ani tym bardziej „ponowoczesną”), szkicowanych przez Bourdieu i Wacquanta dychotomii jest identyfikacja procesów nazywanych globalizacyjnymi jako właśnie znaturalizowanych, lecz nie w drodze naturalizacji jako „tradycji”, ale poprzez „obiektywność nauki”. Relatywnie łatwo rozpoznaje się to w publicystyce, jak i dokumentach należących do klasyki analiz globalizacyjnych. Dla przykładu w tekstach opisujących procesy dezindustrializacyjne samo zjawisko dezindustrializacji traktowane jest jako „naturalne” i jako takie uznawane za neutralne (Rowthorn, 1997; 1987; Mickiewicz, 2002), w zasadzie niepodlegające sensownym ocenom (np. moralnym). Znaturalizowany (i zneutralizowany) status globalizacji, gdzie zjawiska i procesy związane

² Bourdieu rozwijał teorię kapitałów przez wiele lat, niejednokrotnie modyfikując znaczenie niektórych terminów. Najbardziej znaczące pozostają jednak główne elementy opisywane w pracach dość wczesnych, szczególnie jeśli chodzi o podstawową dynamikę habitus–praktyka, kwestię naturalizacji czy ekonomię wymiany kapitałów szkicowaną wyraziście już w *Szkicach z teorii praktyki* (Bourdieu, 1990; 2005; 2007; 2008; 2009). Twórczość Bourdieu była w Polsce omawiana przez kilku wnikliwych autorów nie tylko sposobem bierny (Sztandar-Sztanderska, 2010; Dębska, 2013; Dębska, 2014; Warczok i Zarycki 2014).

z dominacją pewnych centrów ekonomiczno-politycznych przedstawiane są jako nieuchronne w takim samym sensie, w jakim nieuchronność przysługuje zjawiskom ze sfery przyrodniczej, przez wielu krytyków było rozpoznawane jako ideologiczna zasłona (Žižek, 2001, 2009; Fairclough, 2006; Mouffe, 2005; Laclou, 2007).³ Pozwalająca swobodnie sięgać głównym aktorom ekonomicznym i politycznym po rolę hegemoniczną. Wszakże proces ten, na co wskazują badania np. postkolonialne czy badania wokół teorii zależności związanej z koncepcją systemów światów Immanuela Wallersteina (Wallerstein, 2007), ma raczej dłuższą historię.

Można, jak się zdaje, bez większego ryzyka ująć te procesy jako przeniesioną i zmodernizowaną wersję pewnego typu kolonializmu, co skądinąd jest w ten sposób ujmowane przez wielu autorów. Od koncepcji „wzbudzonych kryzysów” (Klein, 2008) po ustanowienie ideologicznej (w formie ideologicznej ekonomii) hegemonii (Böröcz, 1997) pozwalającej na dość swobodne zawiązywanie relacji dominacyjnych przy pomocy języka modernizacyjnego (Böröcz, 2012; Zarycki, 2014). Co skądinąd, także zjawiskiem nowym nie jest. Wskazują na to, należące już do klasyki literatury postkolonialnej i antropologicznej, analizy Saida (2009) i Geertza (2005) oraz krytyka natywizmu i nacjonalizmu modernizacyjnego Chakrabarty’go (2011) dotyczące retoryki modernizacyjnej i cywilizacyjnej związanej z kolonialną dominacją.

W analizie tego typu procesów napotyka się zazwyczaj trzy zasadnicze (szkicując rzecz bardzo pobieżnie) typy problemów, które jako że się na siebie nakładają, komplikują zarówno same analizy, jak i próby eksplikacji spostrzeżeń wywodzących się z nich. Nierównorzędność aktorów podporządkowanych (jak i dominujących) i ich różne role w systemach zależności, na które wskazywał i opisywał je w swoich klasycznych pracach Wallerstein (Wallerstein, 2007) inspirowany m.in. tekstami Małowista (Małowist, 2007), stanowi niejako pierwszą warstwę tychże komplikacji. W koncepcji wallersteinowskiej oprócz klasycznych centrów–hegemonów i równie klasycznych peryferii występują również strefy półperyferyjne, których rola jest dość płynna. Mogą one odgrywać rolę transmitera na osi centrum–peryferie (zarówno surowcowego, ekonomicznego czy ideologicznego) aż po status granicy i „bufora”. Za Małowistem (1983) i po części Kulą (1962) Wallerstein uzna za klasyczny przypadek takiego regionu Europę Środkowo-Wschodnią zidentyfikowaną głównie (choć niewyłącznie) z zasięgiem lokalnej hegemonii historycznej Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Ten wątek analiz rozwijali i rozwijają również w Polsce inni autorzy (Sowa, 2011; Brzechczyn, 2008).

³ Interesującym na tym tle jest nieco zapomniany tekst Buchowskiego (Buchowski, 2006), który dokonuje rekonstrukcji orientalizującego języka modernizacji i nowoczesności aktywnego jako „główny nurt” w Polsce po roku 1989, akcentując charakterystyczne dla niego opozycje „zacofanie”–„nowoczesność”, bardzo bliskie tym referowanym przez Bourdieu i Waquanta.

Problemem drugim jest kwestia roli lokalnych elit, zarówno w ich „kompradorskim” (kolaboracyjnym), jak i emancypacyjnym wydaniu. Problem jest to o tyle istotny, że krytykę dominacji podejmują najczęściej, niejako z racji swojej pozycji predestynowani do tego, autorzy, którzy sami należą do stref niecentralnych bądź też są w tych centralnych sferach zasadniczo obcy niezależnie od administracyjnej czy politycznej naturalizacji. Ich wątpliwy status (zarówno moralny, jak i polityczny) był podnoszony wielokrotnie przez różnych krytyków. Ważniejsze wszakże wydaje się zasadnicze uwikłanie w to, co Foucault nazywał „biblioteką”. Konieczność wypowiedzania się w języku i retoryce dominującej. Które to właśnie poddanie się dominacji biblioteki w ogóle umożliwia jakąkolwiek wypowiedź i już jest aktem podporządkowania.⁴ Nadto, jak wskazują choćby w odniesieniu do zagadnień polskich (choć sprawa nie jest przypadkiem wyłącznie polskim) Claudia Snochowska-Gonzales (2012), Dorota Kołodziejczyk (2011) czy Leszek Koczanowicz (2011), dyskursy emancypacyjne czy po prostu krytyczne wobec jakiejś hegemonii nader często ulegają uzusom uwikłanym w konstruowanie czy rekonstruowanie własnych ról hegemonicznych, stygmatyzacji obcych (bądź grup wyznaczonych do pełnienia ich roli), wewnętrznych i zagnieżdżonych orientalizacji (Bakić-Hayden, 1995). Te w pewnej mierze na przykładzie „kodów symbolicznych” bądź sposobów organizacji wizerunków lokalnych centrów analizował w Polsce Tomasz Zarycki (2009). Nadto retoryka krytyczna, bądź retoryka postkolonialna, używana bywa do realizacji doraźnych potrzeb politycznych. Na przykładzie dominujących aktualnie partii (PiS i PO) pokazywał to zjawisko np. Oskar Szwabowski (2012). O swoistych uwikłaniach postkolonialności pisała także w tekstach, które mogą być już uznawane za klasyczne dla krajowej literatury przedmiotu, Anna Sosnowska (1997), wskazując w nich zarówno problemy związane z „importem teorii”, jak i „impotem przedmiotu” tychże teorii. To ostatnie zagadnienie, w formie swoistego trójczłonowego sporu: postkolonializm–postzależność–postsowietyzm, było przedmiotem dość zasadniczych debat niewyłącznie w Polsce (np. Moore, 2001; Nycz, 2011; Kaps i Surman, 2012; Tlostanova, 2012). Ta okoliczność może być uznana za pewną „swoistość” tak teoretyczną, jak i przedmiotową tych zagadnień w obszarach pólperyferyjnych⁵ samej Europy. Ten ostatni trop: kolonizacji czy też

⁴Jest to zasadniczo perspektywa elit, nawet jeśli są to elity lokalne, które można określić słowami Bourdieu jako „podporządkowaną część warstwy dominującej”. Problem wyłączenia z uprzywilejowanego dostępu do „biblioteki” (normatywnego „spisu” tego, co jest np. „nauką” bądź „kulturą”, gdzie ten „spis” niekoniecznie ma charakter „spisu lektur”) nie dotyczy oczywiście tych, którzy nie mają głosu, w których „imieniu” także wypowiadają się lokalne elity. W tym szkicu całkowicie pomijam (wzmiankując tylko zagadnienie), ze względu na rozległość zagadnienia, specyficzną dla peryferii poddanych przez znaczną część wieku XX hegemonii ZSRR kwestię dominującego podziału „postkomunistycznego”, który np. Mirosława Grabowska (2003) identyfikuje jako główną oś podziałów również intelektualnych. Pomijam też spory na teoretyczne między Foucaultem a Bourdieu, ich różny stosunek do przemocy, odmienny sposób traktowania autonomii aktorów podporządkowanych etc.

⁵ Terminy „pólperyferie”/”semi-peryferie”/”semiperiferie” bywają w literaturze przedmiotu wydawanej w języku polskim używane dość swobodnie i niekiedy, nie bez pewnej słuszności, wymiennie. Na użytek tego tekstu, za

„parakolonizacji”, w odniesieniu do różnych części Europy jako kontynentu i Europy jako „projektu”, „ideologii” czy „wyobrażenia” (Delanty, 1995) także się doczekał pewnego opracowania. Oprócz zazwyczaj w tym kontekście przywoływanych tekstów Etkinda (2003; 2011), Hechtera (1975) czy w odniesieniu do relacji rosyjsko-polskich Ewy Thompson (2000) zagadnienia te doczekały się również analiz z perspektywy pozauropowej (Bessinger i Young, 2002).⁶

Wreszcie elementem trzecim (z dość arbitralnie zakreślonego tutaj pobieżnego schematu), który w tym tekście zostanie poddany nieco bardziej szczegółowej analizie, jest kwestia „naturalnej patologiczności” peryferii i półperyferii.

Strefy peryferyjne bądź półperyferyjne (te ostatnie w sposób szczególny) traktowane są jako „naturalnie spatologizowane” w kilku sensach, z których dla przykładu, na potrzeby tego szkicu, można wymienić:

1. patologiczny stan społeczny – gdzie peryferyjne i półperyferyjne społeczeństwa prezentują dewiacyjny model społeczny widziany zwykle w perspektywie jego „pierwotności” w ramach tradycyjnej retoryki kolonialnej, która współcześnie także funkcjonuje w obiegu publicznym tak popularnym, jak i naukowym;⁷
2. patologiczny stan ekonomiczno-polityczny – w tej retoryce peryferie są naturalnym siedliskiem zjawisk identyfikowanych jako negatywne (np. korupcji, deformacji instytucji politycznych i ekonomicznych etc.);
3. patologiczny stan egzystencjalny – ta retoryka obejmuje status wszystkich „terytoriów wątpliwych”, gdzie kwestionuje się zarówno zdolność lokalnych społeczności do emancypacji i samorządności, jak i kontestuje ich status polityczno-terytorialny czy ekonomiczny; przykładem są tutaj zarówno ostatnie próby restytucji lokalnej hegemonii przez Rosję, jak i cała seria amerykańskich interwencji zarówno w wieku XXI, jak i XX; tę

sugestią jednego z jego recenzentów przyjmują formę „półperyferie”. Wszakże warto tu zaznaczyć, że neologizm semi-peryferie w obszarze języka polskiego wytwarza dodatkowy, by tak rzec, „ładunek dwuznaczności”, w pewnej mierze bardzo pomocny w kontestacyjnym odczytywaniu peryferyjnej (półperyferyjnej) i jednocześnie hegemonicznej (parahegemonicznej) roli różnych typów obecności Rzeczypospolitej (historycznej, mitohistorycznej, fantazmatycznej etc.) zarówno wobec „Wschodu”, jak i „Zachodu”. Wątek ten staram się rozwinąć w przywołanej wcześniej przygotowywanej pracy.

⁶ Osobną kwestią są kontestacje, czy to samego terminu „półperyferie” (Terlouw, 1993) czy też podważanie statusu poszczególnych półperyferii – dokładniej: ich utrwalonego sposobu odczytywania, jak czyni to np. Le Rider (2008), krytycznie analizując „Europę Środkową” jako pewien idiom (tu w formie znanej jako *Mitteleuropa*, pewien projekt historycznej niemieckiej, w pewnym radykalnym uproszczeniu, polityki).

⁷ Najbanalniejszymi przykładami tychże są prace Maxa Webera, z jego (nad wyraz łatwo przyjmowaną na terytoriach zależnych) tezą o naturalnym związku kapitalizmu i protestantyzmu, czy choćby popularna publicystyka Huntingtona. Jan Sowa określa te odczytania jako „kulturalizm”, Zarycki natomiast używa terminu „kulturalizacja”. W pewnej mierze do klasyki przykładów takiej deskrypcji weszło określenie „niekompetencja kulturowa” Sztompki (1993), na której zarówno samoorientacyjny sens, jak i sposób demonstracji zależnej (od „Zachodu”) elitarności (wobec podporządkowanej lokalności) wskazywał np. Jozsef Böröcz (2001).

cechę można wyróżnić także jako jeden z kluczowych elementów osadzania przynajmniej części pólperyferii.⁸

Należy mieć na uwadze, że wspomniane zjawiska bezustannie nakładają się na siebie. Z tego względu np. krytyka postkolonialna (podobnie jak cały nurt teorii krytycznych) miewa dość poważne problemy z ich identyfikacją jako oddziałujących na siebie „niesumujących się” czynników. Owo „niesumowanie się” jest związane zarówno z perspektywą teoretyczną i materiałem badawczym, jak i pozycją samego badacza (co przypominała wielokrotnie np. Spivak). Innym, nie mniej ważnym, elementem trudności w tej materii jest „naturalna” skłonność analiz do produkowania i reprodukcji teorii – w sensie, jakiego używał Pierre Bourdieu (2005; 2006). Zarówno jako narzędzi naukowego (ideologicznie, gdyż jest to wszak forma ideologiczna), „zneutralizowanego” opisu, jak i narzędzi kontroli przedmiotu tego opisu. Sprawą także nie do pominięcia, a związaną ze wspomnianą „naturą nauki”, jest skłonność do uogólnień (czego skądinąd się przecież od nauki oczekuje), gdy tymczasem – na sensowność takiej propozycji wskazuje zbyt wiele obserwacji, by je po prostu ignorować – często mamy raczej do czynienia z serią „wyjątków”, zjawisk uporządkowanych przez kontrolujące i dyscyplinujące akty dysponentów (i delegatów) władzy– wiedzy, gdzie zarówno sposób tego porządkowania, jak i typy aktów mają swoje scenariusze dominacyjno-podległościowe.

Problemem, o którym trzeba także wspomnieć, gdyż wpływa on bezpośrednio na kształt tego tekstu, jest pewien teoretyczny nadmiar. Podniesione wyżej kłopoty, niezależnie od samego skomplikowania (a w każdym razie możliwego skomplikowania) materiału, dodatkowo ulegają zamazaniu przez zarówno samą mnogość ujęć teoretycznych, oraz jak i, co zarazem jest „paradoksalne”, a jednocześnie ważniejsze, ich wysoką jakością. Upraszczając rzecz– poszczególne teorie relacji zależnościowych, różne ujęcia postkolonialne, teorie hegemonii (nie zapominając o marksizmie w jego rozlicznych wariantach i znaczącej roli, jaką jako grupa teorii wciąż przecież odgrywa) są tak dobre, że utrudniają problematyzację zagadnienia. Być może, choć możliwe, że przesadnie, można byłoby określić te sytuacje jako moment, w którym same te teorie stają się rodzajem „refleksyjnej doxy”. Elementem tak teoretycznie oczywistym i narzucającym się,⁹ że porządkując tak „refleksję”, jak i „krytykę”, dość skutecznie mogą odcinać od omawianego „przedmiotu”.

⁸ Tę kwestię w ramach swojego modelu podnosi Jan Sowa (2011), przedstawiając obraz Polski, obiektu fantomowego. Osobną sprawą, którą można tu tylko zasygnalizować, jest nacisk (i charakter tego nacisku), jaki kładzie Sowa na brak jako kategorię podstawową dla Rzeczypospolitej Szlacheckiej (i regionu w ogóle). Kwestię tę podniósł Zarycki (2012); por. też odpowiedź Sowy (2012).

⁹ W pewnej mierze rozbudowana teoria Bourdieu (do którego użycie terminu „doxa” jest oczywistym nawiązaniem) jest dobrym i względnie aktualnym przykładem tego zjawiska. Zarówno wtedy, gdy wykorzystuje się tylko część jej elementów (np. „kapitał kulturowy”, „przemoc symboliczną”), jak i wtedy, gdy stosuje się ją w sposób mniej wybiórczy i utylitarny, uwzględniając relacje między polem–habitusem–kapitałem i wreszcie

Na ten stan rzeczy wpływ dodatkowy ma wspomniany wyżej element – zależność badaczy (szczególnie lokalnych bądź peryferyjnych) od centralnych teorii, co podnosiła także Anna Sosnowska. W sposób radykalny tę kwestię sformułował swego czasu Leszek Nowak (2012), akcentując strukturalną i ideologiczną wtórność pozycji badaczy lokalnych wobec centrów. Badacze ci z samej tej okoliczności, że są peryferyjni, nie są zdolni do twórczego udziału w produkcji wiedzy, a jeśli zaś zyskują uznanie, natychmiast tracą atrybut „lokalności”, wchodząc w pole centralne. W tekście tym przyjmuję zatem z rozmysłem pozycję „teoretycznie słabo określoną” w świadomości, że przynajmniej część omawianych tu zagadnień związanych z immanencją „patologiczności” jest już produktem pewnych teorii.¹⁰

Specyfika patologiczności peryferii (bądź ogólniej i w sposób upraszczający – terytoriów pozacentralnych, w tym wewnętrznych dla centrum, jego własnych peryferii, tak terytorialnych, jak i np. klasowych) jest związana, jak wskazują to różni badacze: od klasycznego Saïda po nowsze opracowania zarówno europejskie, jak i pozauropęjskie (najbardziej znane są teksty z grupy *subaltern studies*), z retoryką deskrypcyjną dominacji (sposobem, w jaki osadzone są retorycznie peryferia) oraz ze sposobem, w jaki sprawuje się nad nimi kontrolę i tę kontrolę uzasadnia. Rzecz ta ma historię dłuższą niż wyłącznie europejski kolonializm, choć rola retoryki patologiczności w wydaniu europejskim jest stosunkowo najlepiej rozpoznana. Co skądinąd może być (i bywa) traktowane jako element postkolonialnej dominacji (Nowak, 2011), gdyż zasadniczym tematem, pomimo motywu peryferyjnego, pozostają wciąż centra i sam dyskurs postkolonialny (lub postzależnościowy czy centro-peryferyjny), może nosić (i często nosi) cechy narcystyczne.

Rozpoznawanie peryferii i półperyferii jako immanentnie patologicznych ma zasadniczo dwie postaci lub „formy”: jedną można określić jako „patologiczność esencjalną”, drugą zaś jako „patologiczność adaptacyjną” (bądź z innej perspektywy: „formalną” w sensie „form społecznych” czy politycznych). Postać pierwsza obejmuje ujmowanie stref peryferyjnych jako esencjalnie patologicznych (np. „istotowo skorumpowanych”,

praktyką. W wersji bardziej hermetycznej, z racji skomplikowania języka, mamy do czynienia z tym samym, zdaje wydawać by się mogło, przypadkiem w odniesieniu do teorii lacanowskich. Skądinąd doskonale, jak się zdaje, świadom tego zjawiska Bourdieu silnie oponował przeciw idei kreowania jakiejś „szkoły Bourdieu”.

¹⁰ Czego trywialnym w gruncie rzeczy (i o tyle dobrym, że dobrze ugruntowanym w tradycji intelektualnej) przykładem jest obecność refleksji weberowskiej, która niezależnie od jej znaczenia była przecież (zarówno w sposób „świadomy”, jak i „bezwiedny”) elementem konstrukcji ideologii „cywilizacji niemieckiej” (jako pewnego ideologicznego wzoru „cywilizacji” per se). Swoboda, z jaką np. badacze peryferyjni powtarzają za Weberem tezę o „substancjalnym” związku kapitalizmu i protestantyzmu (teza skądinąd przecież dość problematyczna), który wszak wyklada się jako związek pomiędzy kapitalizmem–cywilizacją a opozycją tegoż wobec niekapitalizmu/nieprotestantyzmu/niecywilizacji, jest zastanawiający. Jednocześnie – we wspomnianym kontekście automarginalizacji i „patologizacji” – całkowicie zrozumiały. Kwestię tę podnosili też klasycy literatury postkolonialnej.

„niezdolnych do samodzielnej egzystencji”, „zaburzonych ekonomicznie” etc.) i jest to dyskurs łatwo rozpoznawalny, mający swoje formy „orientalizacyjne” i „samoorientalizacyjne”. Postać druga, rozpoznawana najczęściej jako forma „samoorientalizacji”, obejmuje dyskursy „wypaczenia” i „nieautentyczności”. Peryferyjne i półperyferyjne strefy są w nich ujmowane (i często ujmują tak siebie ich mieszkańcy) jako ulomne, wypaczone formy właściwe (resp. centralne) o tyle bliskie tymże, o ile są ich dewiacją. W dyskursie tym, szczególnie w jego postaci elitarnej (gdyż de facto jest to głównie dyskurs lokalnych, zależnych elit; przykładem mającym pewne cechy „klasyki” jest przywołany wcześniej tekst Sztompki), peryferie są skazane na swoisty „pościg za autentycznością” (np. rewelowany jako „pościg za nowoczesnością”, ale równie dobrze jako „powrót do tradycji”). Same nie posiadają pozytywnych cech swoistych i – w takim dyskursie – co gorsza, adaptując formy waloryzowane pozytywnie (np. „liberalną demokrację”, „kapitalizm”, ale też „komunizm”, który wszak był projektem radykalnie nowoczesnym etc.), zawsze czynią to w sposób wypaczony i skażony. W tym sensie pozycja peryferyjna i półperyferyjna (ta ostatnia nawet w większym stopniu) nosi cechy daremności, esencjalnie i metaforycznie są to „ziemie jałowe”.

Otóż sędzę, że należałoby spojrzeć na tę sprawę nieco inaczej, odwracając te perspektywy. W obszarze półperyferyjnym centralne wzorce nie tyle ulegają „patologizacji”, lecz w pewnym sensie „stają się sobą”. W podobny sposób np. elity peryferyjne z ich zależnościowo-dominacyjnym charakterem i „kompradorską naturą” nie tyle są przypadkiem „patologicznym” elitarności właściwej (centralnej, resp. zachodniej) wraz z ich przerostem kapitału społecznego nad ekonomicznym, który w swoich tekstach analizuje choćby Zarycki, a piętnował w innym języku Chałasiński (1946), lecz można je postrzegać właśnie jako „sobość” wzorca elitarności per se.¹¹

Półperyferyjna pozycja (ta pozycja jest w pewien sposób „uprzywilejowana” pod względem patologiczności w stosunku do peryferiów jako takich) modyfikowałaby sposób, w jaki działa „niewidzialna”, naturalna przemoc althusserowskich ideologicznych aparatów państwa (Althusser, 2010) ujętych tutaj jako państwo-świat (na wzór wallersteinowskiego systemu-świata

¹¹ Takie postawienie sprawy wydaje się nader kontrowersyjne. Wszakże przy jego krytyce warto uwzględnić zarówno symboliczną „naturę”, jak i „teorie” władzy (w tym władzy teoretyzującej na swój własny temat bądź ustami swych elitarnych – a jakże – poddanych). Elitarność w szkiecowanym tu sensie nie jest więc tożsama z imperium (czyli władzą praktycznie nieograniczoną), lecz z uprzywilejowaną, służebną pozycją wobec tegoż. W tym sensie imperium (władza per se) znajduje się ponad elitarnością i relacja wobec niej określa zakres podporządkowania i zarazem elitarności wyznaczanej sposobem podporządkowania i społecznym „miejscem” tegoż. Elitarność np. prawnicza czy urzędnicza wyznaczana jest przez stosunek do imperium w sposób bliski temu jak elitarność ekonoma wobec parobków w folwarku. „Zlewanie się” takich form, identyfikowane jako peryferyjna barbaria, w takiej interpretacji jest o tyle „barbarzyńskością”, o ile same te formy są już barbarzyńskie. Notabene obecny w Polsce w latach 90 XX wieku intensywny dyskurs na temat elitarności (powrócił on podczas reformy studiów wyższych i organizacji nauki) wskazywał, niekiedy całkiem bezpośrednio, w jaki sposób relacja wobec imperium zostaje znaturalizowana jako „kompetencja”.

w perspektywie globalnej), nie tyle „obnażając” jakąś ukrytą nieideologiczną „prawdę” o naturze centrów i ich dominacji, ile raczej oddając („odbijając”) ich własną „patologiczność” (w tym relacje zależności, jakim one same podlegają) w postaci wielu lokalnych „prawd” tworzących miejscową postać wspomnianego „patologicznego zaburzenia”. Sposób, w jaki półperiferie reagują na interpelację centrów (która to interpelacja, zgodnie z althusserowską koncepcją, czyni je właśnie „sobą” – półperiferiami), byłby zatem nie tyle „skażony” czy „spatologizowany”, lecz „paradoksalnie” właściwy. „Patologiczność” byłaby dokładnie tym, do czego „wzywa” (interpeluje) centrum. To „patologiczne przesunięcie” w formie, w jakiej np. używa terminologii Lacanowskiej Slavoj Žižek (2001; 2009), byłoby przesunięciem „punktów zakotwiczenia” („punktów pikowania”), które stabilizują obraz świata, jego powszechną naturalność, czyli rejestr Symbolicznego.

W tym sensie np. półperyferijną strefę Europy Środkowo-Wschodniej można byłoby potraktować jako rozległą przestrzeń „patologii” – „zbioru zmaconych prawd” dominujących centrów, które tak centrom, jak i dokonującym za pośrednictwem w nich samoidentyfikacji elitom, zdają się wykoślawione właśnie dlatego, że nazbyt dokładnie oddają ich swoiste „natury”. Praktyki zatem, które przeszczepiane na grunt półperyferijny się „patologizują”, np. ulegają lokalnej „kulturze korupcji”, można byłoby postrzegać nie jako „wypaczone” formy centralne, lecz w gruncie rzeczy centralne formy „naturalne”, których zakotwiczenia uległy przesunięciu. Dlatego zdają się wypaczone, gdyż bez tych właśnie zakotwiczeń właściwych (centralnych) „ujawnia się” ich „patologiczna” treść (i zarazem do tej „patologiczności” są interpelowane). Zasadniczym zatem, przyjąwszy taką perspektywę interpretacyjną, problemem półperyferiów, ich mieszkańców i elit byłaby nie tyle nieznośna „nieprzynależność”, którą w „psychologizującej” interpretacji wykrywa się przez analizy narracji akcentujących jej przeciwieństwo, lecz przynależność właśnie, pozbawiona wszakże właściwych (centralnych) zakotwiczeń. Gdzie te przesunięcia zakotwiczeń nie tyle „wypaczają” właściwe formy, co pozbawiają je standardowo rozpoznawalnej ideologicznej osłony narracyjnej. Pewnym problemem byłaby też niezbyt przyjemna okoliczność, że taka właśnie „patologiczna” przynależność jest dokładnie tym, do czego są peryferie i ich mieszkańcy „wzywane” (interpelowane).

Przykładami skłaniającymi do tego typu propozycji są choćby narracje z jednej strony potępiające używanie wypaczonego kapitału społecznego („znajomości”), z drugiej zaś pozytywnie waloryzujące „networking” (który wszak co do istoty jest tym samym – wymianą kapitału społecznego na kapitał ekonomiczny poza strukturami wymiany ekonomicznej i często warunkujący możliwość tejże wymiany). Podobnym strukturalnie byłby przykład naganności

korupcji (np. przekupstwa) przy dowartościowaniu „lobbingu” (który z kolei jest po prostu jej znormalizowaną, „oswojoną” formą wyposażoną w „cywilizowane” zakotwiczenia).

Oba te dość banalne przykłady oddają dość udatnie swoistość natury wspomnianych wyżej pojęć: „przesunięcia” i „interpelowania”. Dokładnie te same działania w zależności od pozycji wobec centralnego zakotwiczenia („odległości” od niego) będą „patologiczne” bądź nie. Gdzie osłoną własnej „patologiczności” w narracji centralnej – skupionej na umacnianiu własnego „niepatologicznego” wizerunku – będzie np. ideologia (gdyż jest to ewidentnie dyskurs ideologiczny) „instytucji” bądź „kontroli publicznej”.¹² Zaburzenie, które się dokonuje poza centrami, w pewnej mierze najsilniej zaś właśnie w strefie półperyferyjnej (gdyż peryferie odległe są po prostu dzikie), polega na niedostatecznej obecności normalizującej narracji (na tym właśnie polega ta „cywilizacyjna niekompetencja” Sztompki). Trywializując, można powiedzieć, że wadą czy problemem półperyferyjnym jest to, że miejscowa populacja, gdy „robi to samo co my”, po prostu nie robi tego „kulturalnie”.

Charakterystyczne, że język potoczny („język niemego ludu”) dość łatwo „wykrywa” („paradoksalnie” przez swoją teoretyczną płytkość, więc brak także form refleksyjności, które jako mistyfikujące wskazuje w swoich pracach Slavoj Žižek), by tak rzec, zasadnicze fałsze związane z językowymi operacjami ideologicznymi (tak można np. potraktować popularne w latach 90. XX wieku na zachodzie Polski określenie „prywatyzować” rozumiane jako synonim kradzieży). Zarazem sfera ta (na co wskazuje jednostronność publicystyki i prac z tychże lat) pozostaje często zasłonięta dla badaczy krytycznych, którzy występują jako przedstawiciele elit podporządkowanych, w rolach „kompradorskich”, chętnie maskowanych jako role „eksperckie”.¹³

Szkicowane tu przypuszczenia można spróbować postawić ostrzej. Uznać, że immanentna patologiczność peryferii i półperyferii jest warunkiem normalizacji centrów zarówno w ich własnych wizerunkach, jak i możliwości utrzymywania stanów „niepatologicznych”. W tej perspektywie centra uzyskują możliwość samonormalizacji (jako „mechanizmu” społecznego oraz praktyki deskrypcji aksjologicznych) dzięki „eksportowi” patologii poza swoje imaginowane granice. W tym sensie – nie polis, lecz barbaros fundują cywilizację, gdyż to barbaria staje się

¹² Przykładem tego zjawiska jest ujmowanie negocjacji pomiędzy np. międzynarodowymi organizacjami a państwami jako „poddanych publicznej kontroli” – jak w rzeczywistości wygląda ta „kontrola” można się było przekonać w przypadku ACTA. Wspomniana „kontrola” redukuje się do (tym razem skutecznej) miejscowej rewolty. Kwestia „publicznej kontroli” istotnych negocjacji biznesowych (istotnych z punktu widzenia interesu społecznego) brzmi w tym kontekście jak oksymoron.

¹³ Jak słusznie zwrócono mi uwagę podczas redakcji tego tekstu, pomijam w nim istotne kwestie związane z patologiczną PRL w obrazach wizerunkowych współczesnego polskiego półperyferium. Jest to decyzja świadoma, gdyż rozmiar tego zagadnienia wykracza znacznie poza ramy tego szkicu. Poświęcam mu uwagę podobnie jak rolom (także eksperckim, translacyjnym etc.) podporządkowanych lokalnych elit w przywołanej już przygotowywanej książce.

rezerwuarem możliwej „znaczącej różnicy” (np. różnicy kulturowej czy cywilizacyjnej). Wszakże o ile przyjęcie takiej perspektywy mogłoby być względnie pomocne w zgrubnym opisie klasycznych relacji centro-peryferyjnych (lub krytycznych wobec kolonizacji), i skądinąd w idiomatycznych, np. Fanona (Fanon, 1985), narracjach taka perspektywa jest obecna, o tyle w sytuacji zaniku „terytorium hegemonicznego”, zwłaszcza uwzględniając zasadniczą prowincjonalność aktualnego głównego, terytorialnie identyfikowalnego hegemonu (USA) i obecność aktorów pozbawionych terytorium, model taki wydaje się daleko zbyt prosty.

Nieterytorialny hegemon, w sensie hegemonu pozbawionego uchwytnego „terytorium”, w zasadniczy sposób zmienia możliwość prowadzenia krytyki relacji centralno-peryferyjnych. W przywoływanym na początku tego szkicu eseju Bourdieu wskazuje na znaczące przesunięcia znaczeń języka, który choć wciąż zasadniczo jest językiem „tradycyjnego hegemonu” (np. amerykańskiej administracji), de facto jego użytek jawi się jako służebny wobec „ciał zdetyerializowanych”: globalnych (*non-territorial global entities*), więc już nawet nie „międzynarodowych” korporacji.¹⁴ Klasyczne narracje związane z dominacją ekonomiczną (np. „co dobre dla Forda, jest dobre dla Ameryki”) straciły sens. W podobny sposób, w jaki narracje dominacji ekonomiczno-politycznej zdają się ulegać faktycznemu rozkładowi (niezależnie od retorycznego użytku i wkładanego w nich wysiłku). Stąd klasyczny „smithowsko-weberowski” język ekonomicznej eschatologii, w swoistym wariancie przejęty swego czasu przez dziedziców Marksa, wydaje się zmieniać pozycje poszczególnych swoich elementów, zarazem skutecznie prowincjonalizując centra (przy zachowaniu lokalnej, wygodnej dla siebie hegemonii).

Z tego względu można byłoby spróbować traktować aktualne i tradycyjne centra (a także centra „wschodzące”) jako współczesne formy „superpółperiferii”, jako aktorów zależnych, których rola polega na transmitowaniu środków z centrów do peryferii (i odwrotnie) oraz produkowaniu koniecznych do tego celu ideologii, o tyle różniących się od wallersteinowskich półperiferii, że zachowujących wobec nich rolę nadrzędną i kontrolną, uwzględniając przy tym ich niską autonomiczność i podległość wobec dominantów rzeczywistych. Zarazem, zgodnie z modelem wallersteinowskim, rolą takich superpółperiferii (per analogiam do roli półperiferii) byłoby podtrzymywanie systemu zależności. Na poziomie relacji instytucjonalnych czy

¹⁴ Takimi aktorami są „globalne korporacje” oraz w pewnej mierze „sieci społecznościowe” skupione wokół produktów, marek, czasem aktywności. Na pewnym poziomie można jako tego typu aktorów, zarówno „prowincjonalnych”, jak i „centralnych”, traktować jak formy „sieci terrorystycznych”. Niezależnie od nader sporej literatury dotyczącej tego zjawiska status „metaterytorialnego” czy „metapaństwowego” organizmu, który jednocześnie jest wewnętrzny wobec jakiegoś organizmu państwowego (podlega mu np. prawnie) i jednocześnie jest wobec niego zewnętrzny (zajmując także pozycję dominującą), wciąż jest kwestią do uważnej refleksji, postulatywnie niepodatnej na pokusę analogii historycznej (np. z brytyjską Kompanią Kolonialną) czy zbyt łatwego poszukiwania dogodnej teorii.

parainstytucjonalnych (np. pewne typy organizacji międzynarodowych), używając terminologii Bourdieu, byłaby to pozycja podobna do „podporządkowanej części klasy dominującej”.

W takiej perspektywie próby analiz patologiczności peryferyjnej (i zwłaszcza półperyferyjnej) zyskiwać by mogły nieco inny status, poniekąd unikając wspomnianych przez Zaryckiego (2014, s. 113) problemów związanych z emancypacyjnymi de nomine narracjami, które de facto służą umacnianiu nader często i zabezpieczaniu pozycji lokalnych elit.

„Spojrzenie lokalne”, programowo i samoświadomie peryferyjne, pozbawione zatem złudzeń co do swojej uniwersalności (i centralności), mogłoby być, jako pewien program epistemologiczny, pomocne w analizie immanentnych „patologii” systemów zależnościowych. Choć jest to w pewnej mierze znów powrót do „peryferyjnego rozprawiania o centrach”, gdzie nie peryferie, lecz centra są w istocie punktem węzłowym, w perspektywie „poliperyferyjności” (czyli umiarkowanie komfortowego, głównie dla tradycyjnych centrów, faktu, iż same się stają peryferiami) „świata zglobalizowanego” (globalnie zależnego od zdelokalizowanych pozapaństwowych czy „metapaństwowych” obiektów takich jak „globalne korporacje”) mogłoby mieć to tę przewagę nad typowym dyskursem zależnościowym. Przynajmniej potencjalnie takie analizy zależnościowe, ich historyczne i strukturalne źródła (podobnie centralne jak teorie zależności), nie maskowałyby współczesnych faktycznych zależności. Samoświadome peryferie wydają się tu o tyle miejscem uprzywilejowanym dla inicjacji takiego programu, że pozbawione są – a przynajmniej mogą daleko łatwiej dokonać dekonstrukcji takiej iluzji – złudzeń co do swojej „centralności” i sprawczości.¹⁵

¹⁵ Na ile taki program mógłby być eksploatowany w chwili obecnej w Polsce, mającej jako półperyferyjne residuum, historycznego lokalnego hegemonu i zarazem terytorium wielokrotnie kolonizowane, własne problemy z iluzją sprawczości (i kompulsywnymi aktami „sprawczymi”), to już sprawa mocno sporna.

BIBLIOGRAFIA

- Althusser, L. (2010). Ideologie i aparaty ideologiczne państwa. Wskazówki do badań, tł. A. Staroń. *Nowa Krytyka. Czasopismo filozoficzne*, <http://www.nowakrytyka.pl/spip.php?article374>
- Bakić-Hayden, M. (1995). Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia, *Slavic Review*, 54(4), 917–31.
- Bartels, L.M. (2008). *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*, Princeton: Princeton University Press.
- Beissinger, M. R., Young, C. (2002). *Beyond State Crisis? Post-Colonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective*, Waszyngton: Woodrow Wilson Center Press.
- Böröcz, J. (2001). Introduction: Empire and Coloniality in the “Eastern Enlargement” of the European Union. W: Böröcz J, Kovács M. (red.), *Empire's New Clothes. Unveiling EU Enlargement*, (4–50). Holly Cottage: Central European Review, dostępne też jako e-book: <http://aei.pitt.edu/144/1/Empire.pdf> (2015.02.26).
- Böröcz, J. (2012). Hungary in the European Union: ‘Catching Up’, Forever. *Economic & Political Weekly*, XLVII(23), 22–25.
- Böröcz, J. (1992). Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, 21(1), 77–104.
- Bourdieu, P., Passeron J.C. (1990). *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, tł. E. Neyman. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądowniczej*, tł. P. Bilos. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu, P. (2007). *Szkieł teorii praktyki poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*, tł. W. Kroker. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Bourdieu, P. (2008). *Zmysł praktyczny*, tł. Joanna Stryczyk. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Bourdieu, P. (2009). *Rozum praktyczny. O teorii działania*, tł. J. Stryczyk. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Bourdieu, P., Wacquant, L.J.D. (2001). NeoLiberal NewSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*, 105, 2–5.
- Brzechczyn, K. (1998). *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*. Poznań: Humaniora.
- Buchowski, M. (2006). The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, 79(3), 463–482.
- Chakrabarty, D. (2011). *Provincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, tł. D. Kołodziejczyk, T. Dobrogoszcz, E. Domańska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Chalasiński, J. (1946). *Społeczna genealogia inteligencji polskiej*. Warszawa: Czytelnik.
- Delanty, G. (1995). *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*. New York: St. Martin Press.

- Dębska, H. (2013). Refleksyjna socjologia prawa. W: M. Stepień, A. Kociolek Pęksa (red.) *Leksykon socjologii prawa*. (s. 311–318). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Rękopis dostępny: https://www.academia.edu/5944970/Refleksyjna_socjologia_prawa_Pierrea_Bourdieu
- Dębska, H. (2014). Od władzy normatywnej do władzy symbolicznej. Podejście Pierre'a Bourdieu. W: J. Czapska, M. Dudek, M. Stepień (red.), *Wielowymiarowość prawa*. (s. 388–400). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Etkind, A. (2011). *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Etkind, A. (2003). Internal Colonization and Russian Cultural History. *Ubandus*, 7, 17–25.
- Fairclough, N. (2006). *Language and Globalization*, New York: Routledge.
- Fanon, Fr. (1985). *Wykolety lud ziemi*, tł. H. Tygielska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Geertz, C. (2005). *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, tł. M.P. Piechaczek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Grabowska, M. (2003). *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstany polityki w Polsce po 1989 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hechter, M. (1975). *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*. Berkeley: University of California Press.
- Kaps, K., Surman, J. (2012). Galicja postkolonialna czy postkolonialnie? Postcolonial theory pomiędzy przymiotnikiem a przysłówkiem. *Historyka*, XLII, 7–12.
- Klein, N. (2008). *Doktryna szoku. Jak współczesny kapitalizm wykorzystuje klasyczny żywiołowe i kryzysy społeczne*, tł. H. Jankowska (i in.). Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA.
- Koczanowicz, L. (2011). Post-postkomunizm a wojny kulturowe. W: R. Nycz (red.), *Kultura po przejściach, osoby z przeszłością. Polski dyskurs postzależnościowy: konteksty i perspektywy badawcze*. (s. 117–36). Kraków: Universitas.
- Kołodziejczyk, D. (2011). Postkolonialny transfer na Europe Środkowo-Wschodnią. W: R. Nycz (red.), *Kultura po przejściach, osoby z przeszłością. Polski dyskurs postzależnościowy: konteksty i perspektywy badawcze*. (s. 117–36). Kraków: Universitas.
- Kula, W. (1962). *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu*. Warszawa: PWN.
- Kula, W. (1983). *Historia, zacofanie, rozwój*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Laclau, E., Mouffe, Ch. (2007). *Hegemonia i socjalistyczna strategia*, tł. Sławomir Królak. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Le Rider, J. (2008). Mitteleuropa, Zentraleuropa, Mitteleuropa: A Mental Map of Central Europe. *European Journal of Social Theory* – „Mitteleuropa: Symbolic Geographies and Political Visions”, 11/1 (maj), 155–169.
- Małowist, M. (2007). *Wschód a Zachód Europy XIII–XVI wiek. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mickiewicz, T., Zalewska, A. (2002). Deindustrialisation. Lessons from the Structural Outcomes of Post – Communist Transition. *William Davidson Working Paper*, 463, January 2002, <http://discovery.ucl.ac.uk/17839/1/17839.pdf>
- Moore, D.C. (2001). Is the Post-in Postcolonial the Post-in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA*, 116(1), 111–28.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. London: Routledge.

- Nowak, A.W. (2011). Europejska nowoczesność i jej wyparte konstytuujące „zewnątrze”. *Nowa Krytyka. Czasopismo filozoficzne*, 26/27, 261–289.
- Nowak, L. (2012). The structure of provincial thought half essay, half thesis (1998). W: K. Brzechczyn, K. Paprzycka (red.), Thinking about Provincialism in Thinking, *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities*, 100(1), 51–66, Amsterdam–New York: Rodopi.
- Nycz, R. (2011) [red.]. *Kultura po przejściach, osoby z przeszłością. Polski dyskurs postzależnościowy: konteksty i perspektywy badawcze*. Kraków: Universitas.
- Rowthorn, R.E., Ramaswamy R. (1997). Deindustrialization—Its Causes and Implications. *Economic Issues*, 10/1997, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/issues10/issue10.pdf>
- Rowthorn, R.E., Wells, J.R. (1987). *De-Industrialization and Foreign Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Said, E.W. (2009), *Kultura i imperializm*, tł. W. Wyrwas-Wiśniewska. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Snochowska-Gonzalez, C. (2012). Post-colonial Poland—On an Unavoidable Misuse. *East European Politics & Societies*, 26(4), 708–23.
- Sosnowska, A. (1997). Tu, tam – pomieszanie, *Studia Socjologiczne*, 4/1997(147), 61–88.
- Sowa, J. (2011). *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas.
- Sowa, J. (2012). Poczucie sprawstwa i podmiotowości w polskich debatach historycznych. W odpowiedzi Tomaszowi Zaryckiemu, *Stan Rzeczy*, 1(3), 231–240.
- Sztandar-Sztanderska, K. (2010). *Teoria praktyki i praktyka teorii. Wstęp do socjologii Pierre’a Bourdieu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sztompka, P. (1993). Civilizational incompetence – the trap of postcommunist societies, *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95.
- Szwabowski, O. (2012). Postpolityczna prawica, postkolonializm i neoliberalizm, *Praktyka Teoretyczna*, www.praktykateoretyczna.pl/index.php/oskarszwabowski-postpolityczna-prawica-postkolonializm-i-neoliberalizm/
- Terlouw, C.P. (1993). The Elusive Semiperiphery. A Critical Examination of the Concept of Semiperiphery. *International Journal of Comparative Sociology*, 34, 1/2, 87–102.
- Thompson E. (2000). *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*. Kraków: Universitas.
- Tlostanova, M. (2012). Postsocialist ≠ postcolonial? On post- Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing*, 48/2 (Maj), 120–142.
- Wallerstein, I. (2007). *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, tł. K. Gawlicz M. Starnawski. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Warczok, T., Zarycki, T. (2014). Bourdieu recontextualized: Redefinitions of western critical thought in the periphery. *Current Sociology*, 62 (3, maj), 335–351.
- Zarycki, T. (2012). Jan Sowa. Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą. *Stan Rzeczy*, 1(3), 222–230.
- Zarycki, T. (2009). *Peryferie: Nowe ujęcia relacji centro-peryferyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Zarycki, T. (2014). *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London–New York: Routledge.

Žižek, S. (2001). *Przekleństwo fantazji*, tł. A. Chmielewski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Žižek, S. (2009), Widmo ideologii. W: *Žižek. Przewodnik Krytyki Politycznej*, tł. M. Kropiwnicki, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Žižek, S. (2001). *Wzniosły obiekt ideologii*, tł. J. Bator, J. Dybel. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Žižek, S. (2009). *Od tragedii do farsy. Czyli jak historia się powtarza*, tł. M. Kropiwnicki, B. Szelewa. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Czeladnictwo aksjologiczne, czyli współczesny pedagog jako przewodnik po etyce stosowanej

Axiological Crafts, or Modern Educator as a Guide Through the Practical Ethics

KATARZYNA ŁUKASZEWSKA

*Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej,
ul. Szczyśliwicka 40, 02-353 Warszawa,
E-mail: katarzyna_lukaszewska@op.pl*

Abstract

The lack of ethical skills is a key issue in the face of multidimensional crises. Competences are no qualification. Pedagogy is not a technical discipline; it requires patiently worked out competences. We need axiological awareness that among other things would allow us to see modern education primarily as knowledge about values. We need ethical skills, which pedagogy will be a practical test of. Nobody is born virtuous; we have to practice our moral potential, just like in the case of a craftsman, it is a matter of practice. Contemporary educators are a bit like a craftsman, artisan, whose pursuit of perfection is not burdened with a vision of constant lack of accomplishment but with the passion of having achieved the award by the very pursuit for perfection. Ethics knowledge can be also obtained by apprenticeship, by becoming a specialist and practitioner at the same time. Ethics knows what pedagogy carries out; ethics answers the question “why” while pedagogy responds to the “how” question. Modern education is mainly possible as global ethics, a common knowledge on morality and values, specialization and expertise, which we expect in the form of various certificates, diplomas, and which should begin with moral competences. Nowadays, they are as practical and needed as other skills that we straightforward call craft, occupation, profession. Ethics is of apprentice nature.

Key words: ethics, pedagogy, axiology, morality, apprentice, ethical craftsmanship, educator, ethical skills, global ethics

Streszczenie

Brak umiejętności etycznych stanowi kluczową kwestię w obliczu wielowymiarowych kryzysów. Kompetencje to nie to samo co kwalifikacje. Pedagogika nie jest dziedziną techniczną, wymaga kompetencji wypracowywanych cierpliwie i czasochłannie. Potrzebujemy świadomości aksjologicznej, która między innymi pozwoli widzieć współczesną edukację jako w pierwszej kolejności wiedzę o wartościach. Potrzebujemy sprawności etycznej, której pedagogika będzie praktycznym testem umiejętności. Nikt nie rodzi się cnotliwy i dobro moralne trzeba ćwiczyć; jak

rzemieślnik, który wprawia się w tworzeniu. Współczesny pedagog jest po trochu takim rzemieślnikiem, czeladnikiem, którego dążenie do perfekcji nie jest obarczone wizją nieustannego niespełnienia, ale pasją zdobywania nagrody już w tym staraniu się o doskonałość. Wiedzę etyczną też można zdobywać poprzez terminowanie, stawanie się znawcą i praktykiem jednocześnie. Etyka wie to, co pedagogika realizuje; odpowiada na pytanie: dlaczego? a pedagogika na pytanie: jak? Współczesna edukacja jest możliwa przede wszystkim jako globalna etyka, powszechna wiedza o moralności i wartościach; specjalizacja i znawstwo, których oczekujemy w postaci wszelkich możliwych certyfikatów i atestów powinna zaczynać się od kompetencji moralnych. Są one dziś tak samo praktyczne i potrzebne, jak wiele innych umiejętności, które wprost określamy mianem rzemiosła, fachu czy profesji. Etyka ma charakter czeladniczy.

Słowa kluczowe: etyka, pedagogika, aksjologia, moralność, czeladnik, rzemiosło etyczne, pedagog, kompetencje etyczne, etyka globalna

„Jeżeli społeczeństwo nie rozumie,
jaką wartość ma człowiek i jego poznanie,
jeżeli tym wartościom nie chce służyć,
bo to ono powinno pozostawać
w stosunku służebnym do tych wartości,
a nie odwrotnie,
nasza przyszłość będzie się rysować
w ponurych kolorach.”

Barbara Skarga

Wszyscy jesteśmy zamęczeni hasłem „kryzys”. Staje się on synonimem bezradności w odniesieniu do wielu dziedzin życia człowieka. Konstatacja sytuacji nie poprawia. Tymczasem jeśli przyjmiemy, że każdy kryzys jest tak naprawdę kryzysem wartości, to warto zwrócić uwagę na proste, wydawałoby się, kwestie aksjologiczne, których niedbale traktowanie powoduje wciąż wiele nieporozumień. Brak kompetencji moralnych i zrozumienia dla różnic natury etycznej stawiałabym na pierwszym miejscu w poszukiwaniach źródeł wszelkich współczesnych kryzysów, pojawiających się w najprzeróżniejszych dziedzinach życia człowieka. I tak każdy kryzys ekonomiczny, ekologiczny, polityczny jest w rzeczywistości kryzysem wartości, nawet jeśli usilnie będziemy się zarzekać, że wszystkie te dziedziny nie mają z moralnością nic wspólnego. Nie rozumiemy, dlaczego etyki miałyby się uczyć dzieci w szkole, czy już w przedszkolu ani jak etyka jako nauka czy pedagogika (którą rozumiem jako możliwie najbardziej praktyczną wersję etyki, wszak „pedagogika i etyka są (...) nierozłączne” (Homplewicz, 1996, s. 21).) miałyby mieć jakąś rację bytu w rzeczywistości maksymalnie urynkowanej, nastawionej na efekt i wynik. Tymczasem

niemalo nieporozumień i złudzeń wynika właśnie z uporu niewiedzy etycznej i braku zainteresowań kwestiami aksjologicznymi, pomagającymi kategoryzować ściślej to, co wydaje się nam zrozumiałe. Dlatego uważam, że nie da się dziś już dłużej mylić kompetencji z kwalifikacjami. Jakkolwiek zachłystujemy się „certyfikowalnością” każdego rodzaju, to są jednak takie obszary, których weryfikować udokumentowanym sprofesjonalizowaniem się nie da. Tam, gdzie skuteczności nie mierzy sukces, ale odpowiedzialność, podstawowymi umiejętnościami są wytrwałość i czekanie. Zdolność do stopniowego przybliżania się do celu jest tyleż męcząca, ile niewdzięczna; gdy na efekty pracy trzeba czekać, mało kto docenia taką pracę. Jeśli rezultat nie jest dostępny od ręki, nie wróży to dobrze powodzeniu zawodowemu. Tymczasem w świetle dylematów związanych z przemianami globalizacyjnymi, to właśnie w zawodach potrafiących czekać na efekty pokładałabym największe nadzieje na przyszłość. Grecka cnota opierała sens osobistych starań człowieka właśnie na swoistym modelu dążeniowym – nikt nie rodzi się cnotliwy, ale ma ku temu wszelkie predyspozycje; żeby móc je w pełni wykorzystać potrzeba czasu, ale i dobrego nauczyciela, pomocnika i przewodnika. Potrzebujemy kogoś, kto zna drogę, kto ją pokaże. Jednym słowem - potrzebny jest nam pedagog. A że pedagogika nie jest dziedziną teoretyczną - potrzebne jest niejako „terminowanie” w niej, swoiste lata nabierania wprawy, która to sprawność umożliwia potem pracę na poziomie mistrzowskim w różnych cechach. Uważam, że etyka potrzebuje dziś właśnie takiego czeladnictwa pedagogicznego; uznania dla odrębności wiedzy od rozumienia, wiadomości od myślenia. Kompetencje to nie to samo, co kwalifikacje. Kompetencje to pojęcie dużo szersze, „łączące się zarówno z niezbędnymi do wykonywania zawodu konkretnymi kwalifikacjami, jak i zdolnością przystosowania się do nowych sytuacji, wymagających wiele własnej inicjatywy i zaangażowania, prowadzących do skutecznego działania. Skuteczność to domena kompetencji odróżniająca je od kwalifikacji. (...) tylko ludzie posiadający określone i wysokie kompetencje mogą być profesjonalistami” (Bednarska, Musiał, 2012, s. 51). Kompetencje w pewnym sensie są jak cnoty moralne, ponieważ są to „dyspozycje w zakresie wiedzy, umiejętności i postaw, pozwalające realizować zadania zawodowe na odpowiednim poziomie” (Filipowicz, 2004, s. 17). Dlatego też kompetencje są narzędziem do wykorzystywania kwalifikacji, podobnie jak rzemiosło moralne jest praktyką wiedzy o wartościach. Moralność potrzebuje fachowości praktycznej, a szansą na przezwycięzenie powszechnie obwieszzonego kryzysu wartości jest poprawa świadomości aksjologicznej ludzi; żeby nie zachłystywać się górnolotnością odniesień do etyki, trzeba po prostu zrozumieć etykę w kategoriach praktycznych, ujrzeć ją w odniesieniu do praktyki postępowania jako dziedzinę wiedzy jak najbardziej pomocną w doświadczaniu codzienności. Pedagogika, jak sądzę, powinna powrócić współcześnie do roli przewodnictwa typowo prakseologicznego, konkretnego i scalającego wiedzę etyczną

z postępowaniem. Ponieważ żeby nauczyć się, jak dobrze postępować, samemu trzeba starać się być dobrym; tak samo żeby kogokolwiek nauczyć dobrego postępowania.

Głównym założeniem niniejszej pracy chciałabym wobec tego uczynić stwierdzenie, że to właśnie etyka najpełniej realizuje sens globalnej edukacji, a współczesnym zadaniem pedagogiki jest pokazać, że nabywanie i przekazywanie praktycznych umiejętności moralnych jest wyzwaniem edukacyjnym tak w szkole, jak i poza nią.

Dla Arystotelesa było jasne – jeśli szukasz cnoty, doskonałości, to najpierw sam musisz chcieć ją osiągnąć. Dziś ta cnota to „dostępna człowiekowi doskonałość, przede wszystkim etyczna” (Sajdek, 2008, s. 330), a to, że pełnia cnoty nie istnieje i jest nieosiągalna w niczym jej nie umniejsza; nagroda pozostaje odroczone, co nie oznacza, że jest mniej ważna. Tak się składa, że jej nienatychmiastowość jest tu właśnie kwestią kluczową. Cnota bowiem się nie wyczerpuje – jej praktykowanie gwarantuje wzrost umiejętności, ona sama zaś nie znika, bo to nie zasób, to dyspozycja, może jedynie słabnąć, gdy mniej się o nią dba. O tym zaś, jak dbać – wie pedagog, przewodnik, mówiąc wprost: fachowiec moralny. To nie jest tak, że zna on oczywiście gotową receptę. Tu potrzebna jest chęć uczenia się ‚w drodze’. Gdy ktoś jednak umie terminować, umie czekać -potrafi odkładać nagrodę na później, bo wie, że będzie ona wtedy większa, pełniejsza i smakować będzie jeszcze lepiej. Chodzi tu o praktyczny wymiar sprawności, która wymyka się współczesnej profesjonalności zawodowej czy udokumentowanym kwalifikacjom. Pedagog-przewodnik w dawnym, greckim rozumieniu wie, że starać się być dobrym można jedynie przez wykonywanie dobrych czynów, jak powiedziałby Arystoteles, i tego samego uczy terminujących. Współczesny pedagog zaś musi być dzisiaj właśnie takim specjalistą od wartości stosowanych, praktykiem i aksjologicznym mistrzem w skutecznej aplikacji wartości, a także fachowcem w dziedzinie moralności.

Współczesna chęć szczególnego skupienia uwagi na różnorodności i wielości, na wszelkich różnicach, ze szczególną akceptacją dla pluralizmu poglądów, zatarła, jak sądzę, znaczącą różnicę pomiędzy sądem oceniającym a wartościowaniem. Przez troskę o prawo do własnej opinii porzucono trud wartościowania jako takiego, a łatwość i powszechność relatywizowania wartości przerosły wielokrotnie wysiłek coraz częściej zapominany (jak dawne rzemiosła), polegający na trudzie praktycznej pracy doskonalenia się w etycznym fachu – jak w greckiej cnotie. Jest to trud zapomniany już przez wielu. Nie chodzi mi jednak o to, by w globalizacji upatrywać główne przyczyny zrelatywizowania wartości; niemniej jednak faktem jest, że różnice widzi się łatwiej niż podobieństwa; to, co dzieli, spostrzega się od razu, a to, co jest identyczne, staje się niezauważalne, nie wychwytyjemy tego. Już od najmłodszych lat trudzimy się nad łamigłówkami typu „znajdź różnice”, mało zaś jest zabaw typu „znajdź

identyczność”. To jest dużo trudniejsze. Tymczasem to właśnie etyka jako globalna edukacja jest możliwie najbardziej wspólna, uniwersalna, pod względem humanistycznym i ludzkim. Jej globalny wymiar nie wyraża się w pomijaniu niezbywalności różnic między ludźmi, ale w umiejętności skupiania kompetencji pedagogicznych w wymiarze etyki praktycznej. Sztuka ta pokazuje, jak ważne są wprawa, nawyk, ćwiczenie oraz troska o to, by zdolności już wypracowanych nie zatrać. W etyce pojętej jako globalna edukacja nie chodzi o rozróżnienie wszystkich stosownych technik budowania moralności, ale o dostrzeżenie, że jakkolwiek by jej nie formować, trzeba na to czasu, pracy i nauki – terminowania u mistrza, który zna się na rzeczy; człowieka dzielnego etycznie, odważnego moralnie, przewodnika dla innych. Jak słusznie zauważa Barbara Kwiatkowska, pisząc *Pedagogię* i nawiązując do słów Sergiusza Hessena: „mądrość moralna kształtuje się przez kontakt z moralnie mądrym człowiekiem” (Kwiatkowska, 2008, s. 46). Żeby czegoś nauczyć, trzeba najpierw umieć uczyć (w tym siebie). A żeby przekazać wartość – trzeba umieć ją pokazać na własnym przykładzie. Dlatego współczesną pedagogikę traktuję jako praktyczne zastosowanie etycznej refleksji. Jeżeli rzemiosło artystyczne – to sztuka użytkowa, zajmująca się wytwarzaniem produktów o wysokich walorach estetycznych, to etyka jest rzemiosłem, w którym uczymy się tworzyć postawy o wysokich walorach moralnych. Im więcej „uprzemysłowienia” małej twórczości – tym więcej przerzucania się odpowiedzialnością za niedostatecznie dobrą wersję końcową dzieła.

Specjalista-czeladnik etyczny zna rolę reguł w swojej robocie – powtarzalność tyczy się nie tyle charakteru pracy, ile ogólnych zasad przekazywanych wszystkim terminującym. Pedagog jako sprawny etyk jest znawcą wartościowania, a nie oceniania. Zna różnicę pomiędzy sądem oceniającym a wartościującym. Wie, że „wartościowanie (...) zaczyna się wtedy, gdy staramy się nie tylko zdać sprawę z właściwej danemu obiektowi wartości, ale gdy usiłujemy równocześnie dotrzeć do indywidualnej istoty tej wartości, w świetle wartości idealnej, która ją wyznacza” (Stróżewski, 1965, s. 462); ogólność zasad nie jest przymusowym narzucaniem z zewnątrz naszego sposobu pracy i działania, ale próbą wypracowania powtarzalności wartościowań, „harmonii ponad różnicami”, czyli tego, co może być wspólne, jakkolwiek jest rozróżnialne. Nie chodzi tu o nakaz uniwersalności sądów i oceniania, co raczej o zrozumienie sensu przekazu wartościowań o charakterze nierelatywnym. Wspólne dla czeladników jest nie to, że zdali egzamin i mają tę samą wiedzę, ale, że terminowali i że w praktyce znają ogólne cechy swojej pracy, choć każdy pracował gdzie indziej i u różnych mistrzów. Jeśli ktoś dobrze maluje, dobrze lepi garnki, to znaczy, że dostępny jest mu poziom uniwersalności przekazu własnej pracy twórczej. Nie musi się zgadzać w opiniach z kolegami po fachu, zgadza się z nimi, co do wartościowania, co można zrobić dobrze, a co zepsuć pracując na co dzień nad określonym zadaniem. Wobec tego, skoro

czeladnik to stopień kwalifikacji zawodowych, znak fachowości i praktycznych umiejętności, to określa to w dużej mierze kompetencje praktyczne i teoretyczne fachowca w zawodzie rzemieślniczym; potwierdza to, że terminował, tzn. pobierał naukę, podpatrywał najlepszych. Sądzę, że z etyką jest podobnie. Jest jak pieczenie chleba: żeby wiedzieć jak, najpierw trzeba zobaczyć jak; trzeba najpierw podpatrywać i starać się robić podobnie. To prawda, że nie potrzeba świętych do lepienia garnków, ale potrzeba mistrzów, żeby nauczyć się tego, co fachowe. Etyka też jest taką dziedziną wiedzy, opartą na mistrzostwie (modelu dążeń). To praktyka czyni etycznym; jak mówi Henryk Elzenberg (2002, s. 44): „nie chodzi o to, żeby albo żyć albo być cnotliwym, tylko żeby żyć cnotliwie. Na cóż mi mądrość i cnota, jeżeli mam spędzić życie bez jednego czynu (...)?”. Cnoty (*arete*) można się nauczyć tylko w praktyce, powtarzalnością, regularnością. Etyka (*ethos*) zaś to praca typu *praxis* i *techné* razem skorelowane; wiedza sprzężona z umiejętnościami praktycznymi. Brakuje nam dziś mistrza, majstra, fachowca od działania, który wie, jak być dobrym moralnie, i że dobrym moralnie stajemy się poprzez wykonywanie dobrych czynów. Elzenberg (2002, s. 287) powie, że „kto procesu doskonalenia się nie zna z doświadczenia własnego, ten nie może nad doskonaleniem czegokolwiek pracować skutecznie”. Swoją drogą wszyscy narzekamy na brak autorytetów, mało kto sam chce nim zostać. A przecież, jak powiedziałby Arystoteles, nawykowo, przez powtarzalność uczymy się dobrego postępowania, sprawności, cnót, przekształcając tym samym predyspozycje – w dyspozycje trwale (*Etyka nikomachejska*, 1956, s. 43-72). „By nauczać wystarczy coś rzetelnie potrafić, ale aby wychowywać (...) – trzeba kimś być” (Homplewicz, 1996, s. 85). Żeby być pedagogiem trzeba się długo uczyć, ale nie wiedzy, tylko rozumienia, myślenia moralnego. Bowiem „o wiele częściej coś wiemy (mamy wiedzę), niż myślimy” (Kwaśnica, 2008, s. 9). Nie pomniejsza jednak celu dążeń fakt, że jest on nieosiągalny, wręcz przeciwnie – ma być na tyle daleki, by inspirował, jak i na tyle realny, by do niego doskoczyć. „Trzeba zawsze mieć przed oczyma cel na tyle wysoki, żeby pobudzał do wyczerpania sił, a dość bliski, by nie wydał się nieosiągalny, jak twierdzi Elzenberg(2002, s. 177). Niepowtarzalność sytuacji wyklucza wszelką rutynę, jak w rzemieślniczej robocie – nie ma dwóch takich samych prac, to nie fabryka. Jeśli więc pedagog i etyk mają dziś działać na miarę współczesnych wyzwań, to muszą zrozumieć, że edukacja to jest sport drużynowy, samemu nic się nie osiągnie. Etyka jest bez pedagogiki pustą formą, pedagogika zaś bez etyki jest niemożliwa. Natomiast przekaz treści etycznych w sposób możliwie najbardziej oczywisty wiąże się z pedagogiczną pracą, której praktyczny, rzemieślniczy wręcz wymiar, jest jak czeladnicze uczestniczenie w budowaniu świadomości aksjologicznej.

Biorąc pod uwagę wiedzę o wartościach – ten niesławny, acz wszystkim znany kryzys ekonomiczny jest tak naprawdę, podobnie jak każdy inny, kryzysem moralnym. Prawda jest taka,

że jeśli nie będziemy zaczynać od etyki – to wciąż, tak jak do tej pory, będziemy do niej wracać dopiero w ponurej konstatacji, że nie wiadomo dlaczego, ale jest źle. Każda próba przerobienia wartościowań na handel kończy się kryzysem i przykro jest obserwować związane z tym procesem powszechne zdziwienie. To nie majstrowanie przy ekonomii spowodowało załamanie gospodarki, ale długotrwałe lekceważenie etycznych kompetencji stało się przyczyną kryzysu, który tylko z pozoru dotyczy rynku. Ludzie chcieli urynkować i zliberalizować wszystko bez struktur niezmiennych i najbardziej ogólnych i okazało się, że rzecz się załamała. Podobnie jest, jeśli chodzi o inne dziedziny wiedzy i umiejętności: wsparcie ich o wartość i poszerzenie zrozumienia dla kwestii aksjologicznych zmienia znacząco sposób patrzenia na rzeczywistość. I nie chodzi mi o usilność wpisywania zagadnień etycznych do kwestii praktyki współczesnego życia, po prostu ono samo się o nią upomniało: to praktyka dopomina się (i to coraz szybciej) o zagadnienia etyczne. Zaniechania i zaniedbania w tej dziedzinie doprowadziły, jak się okazało, do załamania nie tylko na poziomie moralności. Rzecz bowiem dotyczy kwestii fundamentalnej: to nie jest wszystko jedno, co ludzie myślą na temat dobra i zła, i tyczy się to wielu dziedzin życia albo wręcz wszystkich, bo są one wszak działalnością człowieka. Globalnie rzecz ujmując – wszystko to, co ma społecznie zgubne konsekwencje, ma znaczenie. Stąd też pomysł rzemieślniczego ujęcia kwestii etyki – bo trzeba praktykować „terminować”, żeby wiedzieć, o co chodzi. Swoistość zawodów, które posiadają kodeksy etyczne, to nie jedyna płaszczyzna problemów związanych z przekazem wartości w działalności zawodowej. Rzecz w tym, że potrzeba wzorów osobowych pedagoga, praktyków moralnych, których mistrzostwo jest jednocześnie wyzwaniem dla tych terminujących dopiero teraz i właśnie dziś otwierających powoli własne „działalności moralne”. Kto prowadzi innych, pokazuje drogę, wskazuje kierunek, umożliwia zorientowanie się w świecie; musi pełnić funkcję takiego przewodnika, któremu się ufa, z określonych względów. Przede wszystkim ze względu na niego samego -on zna drogę, umie czytać mapę. Umie też czytać wartości; a to z kolei jest umiejętność, którą trzeba wyrabiać; im więcej się czyta, tym większą ma się wprawę, łatwość i swobodę pracy z tekstem, a przede wszystkim satysfakcję. Jak zauważał Arystoteles (*Etyka nikomachejska*, s. 48), to właśnie przyjemność, satysfakcja jest kluczowym testem na trwałość działalności; tylko to, co cieszy, wpisuje się na stałe w umiejętności; a im bardziej coś cieszy, tym sprawniej się działa. W przypadku etyki jest tak samo. Jest ona tym sprawniejsza, im więcej jest mistrzów i czeladników moralnych, których do tej pracy nikt nie zmusza.

Im więcej zrozumienia dla wspólnego źródła i globalnego rozumienia edukacyjnych wyzwań etyki, tym więcej też i zobiektywizowania wspólnych problemów. To, co lokalnie wydaje nam się kluczowe, jest takim także i w wymiarze globalnym, o ile mówimy o poziomie

wartościowań, a nie ocen. „Wartościowanie zakłada (...) dwa czynniki: a) zdanie sprawy z charakteru wartości >>ucieleśnionej<< w danym przedmiocie, b) dotarcie do istoty owej wartości zgodnie z istotą wartości idealnej, której jest realizacją” (Swieżawski, 1965, s. 462). Pokazać, że różnimy się w osądach jest bardzo łatwo, dostrzegać zaś obiektywny charakter wartościowania, jakkolwiek nie różnilibyśmy się w opiniach – to trud największy. To próba pokazania cechowi rzemiosł, że liczą się kompetencje trwale zdobyte, a nie zdolność do chwilowej efektywności. Ważna jest cnota, trwale zdobyta dyspozycja, swoiste połączenie *techné* i *praxis*, wiedzy i praktyki, która w konsekwencji daje sedno sprawy, czyli rozumienie i myślenie wartościami kluczowymi, ale nie wybiórczo i jednostkowo, ale tymi istotnymi globalnie. Obstawanie przy „niekomunikowalności” aksjologicznej i postawie „zawłaszczającej” względem wartości zakłada, jak sądzę, nieumiejętność podzielenia się ważnością wartości, zaprzeczanie możliwości wspólnych wartościowań. Tymczasem wartość cieszy nie tylko wtedy, gdy jest nasza, posiadana przez nas, zdobyta. Zrozumienia dla globalności dążeń w tym zakresie uświadamia sens trudu zmierzającego do uzmysłowienia obiektywnego charakteru wartościowania, tj. pokazywania tego, co ważne, i to ważne wspólnie. A wartości wymagają kompetencji dialogicznych – porozumienia w poszukiwaniu ogólnego statusu dla uznawania tego, co jest ważne, a co nie. Sofistyczne podejście łatwo zrelatywizuje sens wartościowania (wszak i tak nie osiągniemy zgodności w poglądach). Tymczasem wspólność rozumienia tego, co ważne, wymaga kompetencji rozumienia, czym jest wartość i dlaczego warto się starać o doskonałość cnoty, choć jest nieosiągalna i czemu, jak podkreśla prof. Bartoszewski, bardzo często jest dziś tak, że coś właśnie warto, chociaż się nie opłaca. Sądzę, że zrozumienie elementarnych zagadnień etyki, jest najważniejszą szansą na zglobalizowanie tego, co zglobalizować się nie tylko da, ale i należy – edukację, zwłaszcza etyczną.

„Warto pamiętać, że przed młodym pokoleniem poza osiągnięciem pewnego poziomu wiedzy, informacji o świecie otaczającym stoi także zadanie równie ważne i równie trudne, jeżeli nie trudniejsze i nie najważniejsze – osiągnięcie swoistej mądrości, przejawiającej się w umiejętności podejmowania trafnych wyborów egzystencjalnych, opartych na rozpoznawaniu różnicy moralnej, różnicy między dobrem a złem” (Nowicka-Kozioł, 2007, s. 18). Pedagogika powinna stawać się dziś etyką stosowaną, działającą, praktyczną. Etyka pedagogiczna, czyli zagadnienia moralności na gruncie pedagogiki, powinna być dziś czeladnicza, mistrzowska. Dająca wzór, przykład, ucząca na przykładach, konkretnie i w praktyce. Pedagogika jako etyka praktyczna wyjaśnia na codziennym przykładzie to, co etyka wypracowała wielowiekową refleksją; i to właśnie świat w globalnym ujęciu dopomina się aksjologicznej praktyki myślenia etycznego, rozumienia wartości w sposób możliwie jak najbardziej wspólny wszystkim ludziom,

a nie jak najbardziej ich dzielący. Jak słusznie zauważa Sergiusz Hessen (1997, s. 63) „wszyscy ludzie są w większej lub mniejszej mierze uczestnikami procesu wychowawczego. Ale nawet tam, gdzie wychowanie wyodrębnia się jako działalność osobna i staje się zawodem, dokonuje się ono w większej części nieświadomie. Zadaniem pedagogiki jako nauki jest wprowadzenie świadomości i krytycznego stosunku tam, gdzie bez tego panuje nie wiadomo skąd pochodzący nawyk i nieodpowiedzialność porywającego nas prądu życia. Pedagogika nie jest niczym innym jak tylko uświadomieniem sobie wychowania, procesu, który nas wszystkich dotyczy i jest nam już wszystkim nieświadomie znany”. Podsumowując: nie trzeba wybierać wszystkiego, co w ogóle dane jest nam dziś do wyboru, żeby wybrać dobrze. Wystarczy zrozumieć, że potrzebujemy fachowców, ale nie we wszystkich dziedzinach, które uważamy za potrzebne, ale na pewno w tej z globalnego punktu widzenia najważniejszej – w etyce.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, PWN, tłum. Daniela Gromska, Kraków 1956.
- Elzenberg, H. (2002). *Kłopot z istnieniem. Aforyzmy w porządku czasu*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Filipowicz, G. (2004). *Zarządzanie kompetencjami zawodowymi*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Hessen, S. (1997). *Podstany pedagogiki*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Homplewicz J. (1996). *Etyka pedagogiczna*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kwaśnica, R. (1995). Wprowadzenie do myślenia o wspomaganie nauczycieli w rozwoju. W: Kwiatkowska, H. (2008). *Pedagogia*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kwiatkowska, H., Lewowicki, T. (red.), *Z zagadnień pedagogii i kształcenia nauczycieli*, (s. 9-43), Warszawa: Komitet Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk.
- Nowicka-Koziół, M. (2007). Mądrość i głupota – refleksja nad sposobem dochodzenia do prawdy. W: M. Nowicka-Koziół (red.), *Człowiek. Wartość. Pedagogika*, (s. 7-18), Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Sajdek, W. (2008). Czy można nauczyć cnoty? W: Kostkiewicz J. (red), *Aksjologia w kształceniu pedagogów*, (s. 329-346), Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Skarga, B. (1999). *O filozofię bać się nie musimy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Swieżawski, S. (1965). *Wartościowanie a ocena*. Kraków: Znak.

Uniwersytety ludowe szkołą nowego regionalizmu: szanse i zagrożenia tradycyjnej kultury w globalizującym się świecie

Folk High Schools as Institutions of Contemporary Regionalism: Chances and Threats to Traditional Culture in the Globalizing World

IWONA BŁASZCZAK

*Katedra Edukacji i Kultury, Wydział Nauk Społecznych,
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie,
ul. Nowoursynowska 159, 02-787 Warszawa,
E-mail: iwona_blaszczak@sggw.pl*

Abstract

In the globalising reality we observe the increase of various antagonistic phenomena with completely contradictory tendencies, as integration and disintegration processes. Disputes and disagreements go on constantly and hence arise a lot of anxiety and frustration in this important matter. In order to weaken the intensity of these feelings, a new dimension of European and world culture has to be created in which inhabitants will become aware and active co-originators of civilisation, development and progress. Educational institutions for rural youth established at the end of the 19th century in Denmark called Folk high schools are presented in this article as an example of shaping European and world cultural identity.

Key words: Folk high schools, regionalism, traditional culture, community

Streszczenie

W globalizującej się rzeczywistości obserwujemy narastanie różnorodnych antagonistycznych zjawisk o skrajnie sprzecznych tendencjach, jak procesy integracyjne i dezintegracyjne. Spory i różnice zdań ciągle się pojawiają, będąc przyczyną wielu niepokojów i frustracji w tej ważnej sprawie. Aby obawy te straciły na swojej sile, konieczne jest stworzenie nowego wymiaru kultury europejskiej i światowej, w której mieszkańcy staną się świadomymi i aktywnymi współtwórcami cywilizacji, rozwoju i postępu. Przykładem kształtowania europejskiej i światowej tożsamości kulturowej są przedstawione w artykule placówki edukacji dorosłej młodzieży wiejskiej, powstałe pod koniec XIX wieku w Dani pod nazwą - uniwersytety ludowe.

Słowa kluczowe: uniwersytety ludowe, regionalizm, kultura tradycyjna, wspólnota

„Wiedz, że to przez tradycję wyróżniony jest majestat człowieka od zwierząt polnych, a ten, co od sumienia historii się oderwał, dziczeje na wyspie oddalonej i powoli w zwierzę zamienia się”.

Cyprian Kamil Norwid

WROWADZENIE

We współczesnym świecie możemy zaobserwować globalne przeobrażenia zachodzące zarówno w sferze gospodarczej, społecznej, jak i kulturowej. Dokonujące się na naszych oczach przemiany cywilizacyjne stawiają człowieka przed złożonymi sytuacjami, trudnymi do zrozumienia, wymagającymi podejmowania nowych rozwiązań, strategii oraz umiejętności holistycznego spojrzenia na wartości uniwersalne. Zarówno współcześnie żyjący ludzie oraz kolejne pokolenia muszą sprostać tym wyzwaniom. Będzie to możliwe wówczas, kiedy w procesie edukacyjnym człowiek zostanie do tego odpowiednio przygotowany.

Szybki rozwój nauki oraz silne oddziaływanie kultury masowej przyczyniają się do ogromnego postępu naukowo-technicznego współczesnej cywilizacji na niespotykaną dotąd skalę. Warto jednak zauważyć, że równocześnie kreowany przez naukę postęp, głównie za pomocą nowych technologii informacyjnych, uruchomił wiele niebezpiecznych dla kultury tradycyjnej procesów globalizacyjnych.

Obecnie możemy zauważyć powrót społeczeństw do pielęgnacji rodzimych kultur i własnej wizji przyszłości. Większość demokratycznych państw uznaje odbieranie prawa poszczególnym narodom do odrębności kulturowej za element osłabiający wspólnoty regionalne w budowaniu poczucia ich tożsamości kulturowej. Brak poczucia tożsamości kulturowej obywateli jest czynnikiem degradującym ich aktywność do podejmowania działań na rzecz dobra ogółu oraz zaangażowania w życie społeczne państwa oraz regionu.

Należy jednak pamiętać, że silne tradycje regionalne poszczególnych państw oprócz korzyści mogą być również przyczyną wielu barier społecznych. W niektórych skrajnych sytuacjach istnienie silnych tożsamości przyczynia się do podziału społeczeństwa na „rodaków” i „obcych”. W takim przypadku tożsamość kulturowa może stanowić poważne niebezpieczeństwo spójności społecznej regionu, narodu oraz państwa.

Autorka chce wskazać na rolę i znaczenie propagowania regionalizmu przez placówki oświaty pozaszkolnej pod nazwą uniwersytety ludowe jako wartościowego narzędzia organizacji życia społecznego i kulturowego mieszkańców wsi. Regionalizmu rozumianego jako (Bednarek, 2008, s. 143):

Działania osadzające, zakorzeniające w „małej ojczyźnie” poprzez odwołanie się do jej dziedzictwa, tradycji, dziejów (...). Nie można jednak na nich tylko budować tożsamości regionalnej i lokalnego patriotyzmu. Musi on się rodzić ze wspólnej troski o teraźniejszość i przyszłość.

W tym kontekście wskazać można po pierwsze na to, iż uniwersytety ludowe funkcjonowały i nadal mogą funkcjonować w obliczu konkurencji różnych instytucji, a także zachodzących obecnie procesów społecznych. Jeden z kierunków stanowi globalność, której skala w ostatnich dziesięcioleciach bardzo silnie się powiększa.

ZAGROŻENIA GLOBALIZACJI DLA KULTURY TRADYCYJNEJ

Globalne procesy przeobrażeń zachodzące w kulturze niosą ze sobą wiele korzyści, jak i zagrożeń. Do pozytywnych aspektów można zaliczyć rosnący poziom wykształcenia ludzkości, jednak nie sposób nie dostrzec zagrożeń związanych z dezintegracją czy atomizacją społeczną, która zagraża nie tylko porządkowi społecznemu, lecz również funkcjonowaniu poszczególnych jednostek.

Kultura tradycyjna staje się ważnym przedmiotem namysłu społecznego dopiero wówczas, gdy zaczyna się dostrzegać rosnące zagrożenie status quo przez zmianę społeczną. Zagrożenie tradycji czyni ją przedmiotem refleksji i świadomych działań obronnych danej wspólnoty, np. w czasach wielkich rewolucji nowożytnych i współczesnych przemian cywilizacyjnych. Społeczeństwo istnieje nie tylko dzięki przekazywaniu i komunikowaniu międzypokoleniowemu, lecz można by rzec, że jego istnienie polega na procesach przekazu i komunikacji. Zatem związek pomiędzy słowami „wspólnota”, „wspólne dzielenie się” jest czymś więcej niż tylko związkiem lingwistycznym. Ludzie żyją we wspólnocie, dzięki temu, co jest ich wspólną własnością, a za taką uznać należy kulturę tradycyjną każdego narodu.

Kultury tradycyjne już od XIX i XX wieku były demontowane. Jak podkreśla Mirosława Jaworowska w perspektywie historycznej (Jaworowska, 2012, s. 23): „bez wątpienia najcięższe spustoszenia w kulturach tradycyjnych dokonał kolonializm”. Reakcją na lata kolonializmu była masowa dekolonizacja świata po zbrodni II wojny światowej. Nie rozwiązało to jednak do końca problemu, ponieważ propagowany wówczas neokolonializm opierał się na metodach uzależniania

slabszych krajów poprzez dominację ekonomiczną oraz wypieranie kultur tradycyjnych poprzez komercyjną kulturę masową i propagandę konsumpcjonizmu jako nowoczesną filozofię życia.

Niszczenie kultury tradycyjnej następowało na skutek procesów globalizacyjnych, poprzez które dochodziło do zderzenia kultury rodzimej z kulturą wyższą technicznie i przeważnie mało tolerancyjną.

Współcześni badacze kultury coraz powszechniej podkreślają, że obecne społeczeństwa rozwijają tak zwaną komunikację poziomą, zaniedbując jej pionowy wymiar. Przykładem takiej grupy społecznej, jak wskazuje Witold Kawecki, są (Kawecki, 2011, s. 8): „(...) młodzi ludzie, którzy potrafią się stosunkowo łatwo porozumieć ze swoimi rówieśnikami, ale trudniej jest im porozumieć się z pokoleniem ojców i dziadków”.

Zjawisko to zostało zdefiniowane przez socjologię kultury i komunikacji społecznej jako brak zdolności młodych ludzi do rozumienia kodu własnej kultury, który jest podstawowym warunkiem nawiązania kontaktu komunikacyjnego i wytworzenia więzi wspólnoty opartej na kulturze rodzimej.

Znawca problematyki Kazimierz Krzysztofek stwierdza, że: kod kulturowy niszczonej jest przez włączenie do obiegu komercyjnego wszystkiego, co nosi nazwę „przemysłu i usług kulturalnych”. Dzieje się to za przyczyną kultury masowej i mediów, które tworząc imperatyw kategoriyczny i dyktat promocji przekształcający się niekiedy w kult marketingu, sprzedają każdą produkcję kulturalną (Krzysztofek, 1999, s. 9).

W efekcie prowadzi to do degradacji i zniszczenia kodu kulturowego, bez którego te działania same przestają być zrozumiałe, w szczególności dla młodego pokolenia.

Reasumując, współcześnie obserwujemy przejawy licznych kryzysów, które dotyczą przede wszystkim poczucie tożsamości kulturowej młodych ludzi. Zatem społeczeństwo nie powinno ignorować procesu globalizacji, ponieważ wiedza o jego mechanizmach musi stać się częścią ogólnej edukacji wszystkich narodów. Globalizacja przenika każdą dziedzinę życia i zostawia piętno zarówno na życiu prywatnym, jak i społeczno-kulturowym jednostek, niezależnie od tego, w jakim zakątku świata przyszło im egzystować.

Zachodzące zjawiska globalizacyjne są dowodem na to, że wychowanie człowieka nie dokonuje się wyłącznie za pomocą instytucji, rozporządzeń, programów, strategii czy nowoczesnych technologii, ale najważniejszy jest sam człowiek oraz jego autorytet moralny i system uznawanych wartości wynikający z autentyczności zasad, które jednostka realizuje w życiu codziennym.

Świat stał się globalną wioską, otwarcie granic zmusiło ludzi do poszukiwania odpowiedzi na wiele pytań: czego współczesny człowiek szuka i oczekuje od uczestnictwa w dorobku kulturowym świata oraz kulturze tradycyjnej?

Co w globalnej kulturze i edukacji, dotkniętej wieloma konfliktami, można uznać za wartość uniwersalną? Czy współczesny człowiek, podlegający procesom globalizacji, będzie potrafił korzystnie zmieniać i unowocześniać gospodarkę, kulturę, oświatę oraz własną mentalność?

Aby znaleźć odpowiedź na te i inne pytania, konieczne wydaje się poznanie dorobku kulturalnego, tradycji, obyczajów i upodobań, wszystkiego, co stanowi o tożsamości nas samych oraz innych narodów. Szczęólnego znaczenia dla wartości ludzkiej egzystencji, interpretowanej jako właściwe życie w społeczeństwie, narodzie, Europie i świecie, nabiera kultura humanistyczna, która jest swoistą humanizacją życia jednostki, podczas gdy różne pseudokultury prowadzą jedynie do degradacji naszego człowieczeństwa.

Każde państwo posiada specyficzną kulturę oraz cechy wspólne z innymi narodami. Warto w tym miejscu przywołać pracę Antoniny Kłoskowskiej, która uznaje, że problematyka kultury narodowej stanowi integralną część rozważań nad narodem (Kłoskowska, 1996, s. 24): „Naród w przeciwieństwie do państwa, jest zbiorowością społeczną o charakterze kulturowej wspólnoty”. To określenie może posłużyć jako najkrótsza i wstępna jego definicja. Te cechy mogą być traktowane albo jako uniwersalne wartości, albo jako istotne różnice występujące pomiędzy poszczególnymi społecznościami. Istotne jest, jak te cechy zostaną wykorzystane i w jaki sposób będą funkcjonowały w działaniu poszczególnych jednostek, grup czy narodów. To, co rozumiemy przez kulturę, wiąże się zatem ściśle z przekonaniem, że ludzkość może żyć godnie tylko dzięki kulturze, która jest niepowtarzalnym sposobem istnienia i człowieczeństwa. Kultura pochodzi od człowieka i dla niego istnieje, a jej podstawowym zadaniem jest mądre i odpowiedzialne wychowanie przyszłych pokoleń.

Człowiek XXI wieku powinien umieć dokonać takiego wyboru, dzięki któremu możliwy będzie jego harmonijny rozwój przebiegający we wszystkich obszarach rzeczywistości, zarówno w wymiarze cielesnym, duchowym, społecznym, religijnym, jak i kulturowym. Te wszystkie sfery przynależności człowieka muszą się wzajemnie przenikać i uzupełniać.

Jest rzeczą oczywistą, że wzajemna wiedza społeczeństw o sobie może się przyczynić do likwidacji wielu uprzedzeń, lepszego poznania, tolerancji i współpracy oraz zachowania równowagi pomiędzy przeszłością – kulturą tradycyjną wyrażającą się w formie poszanowania jej dotychczasowego dziedzictwa, a teraźniejszością dążącą do przewartościowania niektórych obszarów kulturowych tego dziedzictwa opartego na wartościach humanistycznych. Rodzi się

zatem imperatyw sformułowania na nowo nowych kategorii, jak również potrzeba kształtowania świadomości mieszkańców świata, że to oni sami wpływają na swoje dzieje i losy. To przecież kultura jest tym czynnikiem, który integruje i łączy w całość różnorodność i piękno tego świata, w którym przyszło nam żyć.

Kultura tradycyjna powinna zatem służyć rozwojowi każdego człowieka w zakresie jego integralnego i pełnego człowieczeństwa, umożliwiając poszczególnym jednostkom, jak i wszystkim ludziom, całkowity rozwój każdego wymiaru ich egzystencji. Zasadniczym celem tak rozumianej kultury jest dążenie do doskonalenia bytu ludzkiego i zapewnianie mu niezbędnych środków do jego indywidualnego i społecznego rozwoju. Poszukiwanie takich integrujących wartości kultury powinno stanowić spoiwo globalizującego się świata.

Na procesy globalizacyjne zachodzące we współczesnym świecie należy również spojrzeć w kontekście zysków, jak i strat, oraz konsekwencji tych zjawisk dla tworzenia nowego wymiaru rzeczywistości. Istnieje wiele problemów i trudności w dążeniu do realizacji globalnego wymiaru kultury i edukacji, począwszy od różnic językowych, kulturowych, a skończywszy na poziomie świadomości cywilizacyjnej ludzkości. Warto podjąć refleksję, czy tworzenie uniwersalnego wymiaru kultury jest rzeczywiście możliwe, a jeśli tak, to na podstawie jakich dezyderatów?

Kształtowanie tożsamości kulturowej mieszkańców świata wydaje się istotnym elementem tego procesu. Tak rozumiany światowy wymiar kultury i edukacji powinien się odnosić między innymi do kształtowania międzynarodowej świadomości historycznej, jak i kształtowania zbiorowej tożsamości kulturowej oraz myślenia uniwersalistycznego mieszkańców świata.

Artykuł ten jest skromną próbą wskazania istotnej roli, jaką odegrały, i mogą nadal odgrywać, w kształtowaniu tożsamości kulturowej oraz nowoczesnego regionalizmu w epoce globalizacji społeczeństw uniwersytety ludowe, placówki edukacji dorosłej młodzieży wiejskiej, które powstały pod koniec XIX wieku w Dani i zyskały popularność na całym świecie, w tym również w Polsce. Autorka pragnie też przypomnieć twórcę i propagatora tej działalności Feliksa Popławskiego, postać niezwykłą, jednak zapomnianą przez historię.

POLSKIE UNIWERSYTETY LUDOWE – GENEZA POWSTANIA

Rolą powstałych w okresie dwudziestolecia międzywojennego internatowych placówek wychowawczych dla dorosłej młodzieży wiejskiej zwanych uniwersytetami ludowymi było oddziaływanie wychowawcze na człowieka wchodzącego w okres stabilizacji rozwojowej, mające na celu harmonijne ukształtowanie możliwie pełnej jego osobowości oraz przysposobienia go do życia współczesnego (Błaszczak, Warszawa 2012, s.171) .

Za szczególną zasługę polskich uniwersytetów ludowych należy uznać pełne zaangażowanie tych internatowych placówek wychowawczych w proces upowszechniania i pielęgnowania wśród młodzieży wiejskiej wartości tradycyjnej kultury chłopskiej rozumianej jako integralna część kultury narodowej, europejskiej i światowej. Poznanie tej kultury, obcowanie z nią, podkreślenie jej wartości kształtowało wśród pokolenia młodych chłopów poczucie własnej wartości i godności, było źródłem wiary we własne siły oraz budowało poczucie tożsamości narodowej. Przyczyniało się w znaczący sposób do budowania wśród mieszkańców wsi świadomości znaczenia kultury chłopskiej dla dalszego rozwoju kultury ogólnonarodowej i światowej.

Zachodzące współcześnie globalne procesy przeobrażeń, jak np. decentralizacja kierowania i zarządzania edukacją i kulturą połączona z preferowaniem zarządzania sieciowego, sprzyjają rozwojowi ruchu uniwersytetów ludowych. Placówki te, jak podkreśla Zofia Kaczor-Jędrzycka (Kaczor-Jędrzycka, Warszawa 2002, s.14–17), od początku swego istnienia realizowały antycentralistyczny model edukacji działający demokratycznie, zarządzający społecznie, oparty na inicjatywie i samopomocy uczestników, a nie na instytucjach biurokratycznych. W tym sensie megatrendy globalizacyjne sprzyjają wzbogaceniu szans rozwojowych uniwersytetów ludowych. Pedagogika tych placówek w swoim ekumenizmie wielokulturowym oraz przygotowaniu słuchaczy do nowatorstwa, reform społecznych, modernizacji życia dobrze przygotowywała do racjonalnego szacowania i podejmowania ryzyka we wszystkich tych kwestiach. Do oszacowania ryzyka w sferach politycznych, kulturowych, społecznych, gospodarczych, światopoglądowych potrzeba nie tylko wiedzy i racjonalnej krytyki, lecz także odwagi i poczucia odpowiedzialności. A tych cech uczyły i nadal uczą uniwersytety ludowe w Polsce i na świecie.

Warto zwrócić uwagę, jak podkreśla znawca problematyki Tomasz Maliszewski, iż nadal trwają wśród naukowców liczne dyskusje co do daty granicznej uznawanej za moment powstania polskich uniwersytetów ludowych (Maliszewski, 2003, s. 79–117). Uczeni zgodnie uznają znaczący wpływ duńskiego pierwowzoru uniwersytetu ludowego na kształt i charakter polskich uniwersytetów ludowych, zarówno od strony koncepcyjnej, jak i praktycznej.

W I połowie XX wieku na ziemiach polskich powstały uniwersytety ludowe, placówki wychowawcze dla dorosłej młodzieży wiejskiej. Przeciwwstawiały się one tendencji do degradowania wartości kultury chłopskiej poprzez ukazywanie jej niepowtarzalnego piękna, mądrości i głębokiego humanistycznego sensu w życiu narodów i całego świata.

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości nasiliło się zainteresowanie wielu środowisk społeczno-oświatowych koncepcją wychowawczą realizowaną w tych placówkach.

Początków idei polskich uniwersytetów ludowych można się doszukiwać już w inicjatywie zakładania przez Jadwigę Dziubińską – działaczkę PSL „Wyzwolenie” – ludowych szkół rolniczych.

Pierwsze placówki tego rodzaju dla dorosłej młodzieży wiejskiej zostały utworzone w Pszczelinie w 1900 roku, następnie w Kruszynku 1903 roku oraz w Sokołówku 1909 roku. Kolejnym etapem w procesie powstawania polskich uniwersytetów ludowych był powołany przez Jadwigę Dziubińską w 1927 roku Uniwersytet Ludowy w Sokołówku, który odgrywał rolę szkoły ćwiczeń dla słuchaczek seminarium nauczycielskiego (Błaszczak, Gdańsk, 2012, s. 74).

Inną interesującą inicjatywą związaną z placówką o charakterze uniwersytetu ludowego jest poznańskie Towarzystwo Czytelni Ludowych, pod opieką którego w 1921 roku został powołany do życia Uniwersytet Ludowy w Dalkach koło Gniezna założony przez księdza Antoniego Ludwiczaka. Uniwersytet ten stawiał przed sobą jako naczelne zadanie – podobnie jak inne uniwersytety założone później przez Towarzystwo (w Zagórzcu i Odolanowie) – wychowanie Polaka katolika.

W uniwersytetach ludowych powstałych w okresie II Rzeczypospolitej dominował nurt ideologii chłopskiej. W tym czasie powstało aż 26 tego typu placówek. Za szczytowe osiągnięcie w rozwoju uniwersytetów ludowych w Polsce można uznać powstanie dwóch uniwersytetów prowadzonych przez Ignacego Solarza. Pierwszy, który powstał w Szycach koło Krakowa w latach 1924–1931 oraz drugi w Gaci koło Przeworska w latach 1932–1939. W Polsce powojennej działalnością uniwersytetów ludowych zajęła się organizacja społeczna pod nazwą Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych, które stworzyło ogromną jak na trudne powojenne czasy sieć 78 internatowych uniwersytetów ludowych. Pierwszym prezesem TUL został Feliks Popławski.

Uniwersytety ludowe były wyjątkowymi szkołami życia, które powstały w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego (Błaszczak, Warszawa 2009, s. 96). Placówki te przygotowywały młodzież wiejską poprzez rozwijanie jej różnorodnych i bogatych zainteresowań oraz potrzeb duchowych pozwalających patrzeć szeroko na problemy własnego kraju i świata do umiejętności samodzielnego myślenia i działania, wyzwalała się z pod wszelkich ograniczeń rozwoju osobowości człowieka. Uniwersytety ludowe kształtowały szerokie horyzonty myślowe i moralne. Była to propozycja wykraczania nauczyciela w jego pracy wychowawczej poza aktualny stan rzeczy, widzenia przyszłych losów wychowanków, ich funkcjonowania w roli obywateli, działaczy społecznych, członków rodziny, mieszkańców kraju i świata.

Szczególnie ważna i aktualna wydaje się idea realizowana na polskich uniwersytetach ludowych okresu dwudziestolecia międzywojennego wyrażająca się w dążeniu do nobilitacji

kultury ludowej w oczach samych chłopów, całego społeczeństwa, Europy i świata. Dzięki upowszechnianiu tradycyjnych, a zarazem uniwersalnych wartości kultury chłopskiej uniwersytety ludowe przyczyniały się w znaczący sposób do integracji kultury polskiej z kulturą europejską i światową. Jednocześnie wpływały one pozytywnie na poczucie kulturowej odrębności i tożsamości Polaków, gdyż ta swoistość kultury narodowej miała podstawę w oryginalności kultury chłopskiej.

Uniwersytety ludowe przyczyniały się do upowszechniania kultury chłopskiej, jej niepowtarzalności i zdolności do rozwoju oraz wskazywały na jej rolę w umacnianiu autonomii kulturowej Polaków. Upowszechniane przez uniwersytety ludowe wartości kultury chłopskiej pomogły także zrozumieć i przyswoić wartości kultury innych państw.

Do takich wartości należą niewątpliwie głoszona w uniwersytetach ludowych: tolerancja światopoglądowa i religijna, uznanie prawa człowieka do zachowania swojej indywidualności, rozwój osobowości, wolność polityczna narodów, wolność słowa, demokracja i racjonalizm (Cichoń, 1996, s. 164–165).

Upowszechnianie przedstawionych wartości kultury chłopskiej sprzyjało i nadal może sprzyjać w poznaniu i otwarciu się na wartości kultury światowej, które mieszczą się w szeroko rozumianym pojęciu praw człowieka i jego godności. Pojęcie godności jest przecież podstawowym składnikiem humanizmu. Zrozumienie pojęcia godności funkcjonujące w chłopskiej kulturze umożliwia głębsze poznanie tej wartości w jej szerszym, ogólnoswiatowym wydaniu.

Polskie uniwersytety ludowe wskazywały na kulturę ludową jako ważny kapitał edukacyjny Polski, Europy i świata. W kulturze ludowej bowiem człowiek odkrywa te wartości, które są mu szczególnie bliskie, jak: miłość, zaufanie do praw przyrody, solidarność rodzinna, afirmacja życia, zwyczaje i obrzędy wyrosłe z tradycji narodowej. Funkcje kulturowe wsi należy zatem pojmować szeroko, widząc je nie tylko jako tworzone przez środowiska wiejskie dobra kulturalne, ale także jako kulturę życia, obyczaj i kształtujący się na tym tle specyficzny system wartości oraz sposób egzystencji. Uniwersytety ludowe wskazywały, iż wieś w tym szerszym znaczeniu ma do zaoferowania społeczeństwu i światu bardzo wiele. Odrębność i osobliwość kultury ludowej ma istotny wpływ na kształtowanie się ciągłości i tożsamości kultury narodowej, jest jej integrującym elementem i szczególnego rodzaju zwornikiem. Kultura ta ma najdłuższą historię i jest szczególnie silna. Konieczne jest ciągle rozwijanie wśród narodów pełnej świadomości jej cennych walorów.

AKTUALNOŚĆ KONCEPCJI WYCHOWAWCZYCH FELIKSA POPLAWSKIEGO W KSZTAŁTOWANIU TOŻSAMOŚCI KULTUROWEJ MŁODZIEŻY WIEJSKIEJ

Feliks Popławski był z zawodu nauczycielem języka polskiego, jednak to jego wkład i zaangażowanie we współtworzenie na ziemiach polskich internatowych uniwersytetów ludowych stawia go w czołówce wybitnych pedagogów polskich okresu II Rzeczypospolitej. Działalność oświatowa na rzecz kontynuacji idei duńskich uniwersytetów ludowych w Polsce, którą prowadził Feliks Popławski, także dziś stanowi przykład dobrych praktyk edukacyjnych dla nauczycieli i zachęca do podejmowania pogłębionej refleksji oraz poznania pionierskiej działalności tego wychowawcy wielkiej miary, nauczyciela, społecznika, współtwórcy polskich uniwersytetów ludowych.

Feliks Popławski uważał, że w dorobku kultury chłopskiej zawarte są idee społecznego wyzwolenia, twórczej aktywności i racjonalnej obecności człowieka w świecie, idee przezwycięzania własnym działaniem trudności związanych z codziennym bytem. Popławski dążył do uświadomienia sobie przez młodzież wiejską treści tych idei, ich humanistycznego znaczenia i sensu kulturowo-twórczego, był przekonany, że mogą się one stać impulsem do osobistego zaangażowania chłopów w życie własne, narodu i świata.

Żeby zrozumieć całkowite oddanie i zaangażowanie Feliksa Popławskiego w idee rozwoju ruchu uniwersytetów ludowych w Polsce, należy wspomnieć o jego chłopskim pochodzeniu, które odegrało w jego życiu znaczącą rolę. Wiejskie pochodzenie Feliksa Popławskiego, znajomość problemów i bolączek rodzimego środowiska, wzrastanie w wartościach kultury chłopskiej przyczyniły się do ukształtowania jego postawy moralnej i zaangażowania we współtworzenie ruchu polskich uniwersytetów ludowych.

Popławski w swojej koncepcji wychowania młodego pokolenia chłopów odwoływał się do wszechstronnego ujmowania procesów samowychowania i autokreacji człowieka dorosłego przy uwzględnieniu możliwie wszystkich czynników, które warunkują te procesy lub na nie wpływają. Unikał jednostronnego podejścia, potrafił dostrzec w konkretnej rzeczywistości konieczność dążenia do stworzenia przez społeczeństwo takich warunków, w których człowiek będzie miał realne możliwości rozwoju zgodne z jego potrzebami, ale uwzględniające również dobro całej wspólnoty, kraju czy świata.

Przez wychowanie Popławski rozumiał (Popławski, 1985, s.44):

Proces przysposabiania człowieka do życia w społeczności ludzkiej oraz do możliwie pełnego uczestnictwa – zarówno odbiorczego, jak i współtwórczego – w szeroko pojętym życiu społecznym, gospodarczym, politycznym i kulturalnym środowiska, regionu, narodu, a pośrednio również

ludzkości, co umożliwiają nowoczesne środki przekazu i komunikacji.

Tym, co różni uniwersytety ludowe od wszystkich innych znanych form edukacji dorosłych, jest ich wszechstronność oddziaływania wychowawczego rozciągająca się na całą osobowość człowieka. Feliks Popławski głosił pogląd, iż będzie to możliwe wówczas, gdy w procesie edukacji będziemy ukazywać wszystkim obywatelom regionu, kraju, Europy decydujące dla historii wydarzenia, mające istotny wpływ na kształtowanie się wspólnej cywilizacji europejskiej, która powinna akcentować zarówno pamięć zbiorową narodów, jak i kształtować europejską pamięć zbiorową.

Źródłem sukcesu wychowawczego internatowych uniwersytetów ludowych należy szukać w rozumieniu przez ich twórców potrzeby holistycznego wychowania człowieka, niepomijania w wychowaniu dorosłych żadnych czynników, zarówno indywidualnych, osobowościowych, społecznych, religijnych, moralnych, umysłowych, fizycznych, jak i estetycznych. Idea wychowania Polaka Europejczyka, obywatela świata, w koncepcji Popławskiego stanowiła proces całościowego doskonalenia osobowości przez wyzwianie w człowieku procesów autokreacyjnych i autoedukacyjnych.

Podkreślić należy, iż aktualność koncepcji Popławskiego wyraża się w przekonaniu o nierozzerwalności wychowania i rozwoju moralnego człowieka.

Feliks Popławski był rzecznikiem takiego modelu wychowania młodzieży wiejskiej, który umożliwiłby jej wchodzenie do kultury narodowej i światowej z poczuciem pełnej wartości, z przekonaniem, że jest ona nosicielem bezcennych skarbów kultury ludowej, które ukazują sens pracy i życia ludzkiego, istotę walki o społeczną sprawiedliwość, budują poczucie tożsamości narodowej, stanowią istotny element świadomości społecznej polskiej wsi i roli jej mieszkańców we współtworzeniu kultury międzynarodowej. Popławski podkreślał ogromną odpowiedzialność nauczycieli w ukazywaniu młodzieży wiejskiej rozległych obszarów ludzkiej wiedzy, których poznanie powinno stać się dla nich bezcennym doświadczeniem intelektualnym i zachętą do udziału w pracy na rzecz społecznego i kulturalnego postępu mieszkańców wsi, narodu, świata.

W koncepcji wychowania młodzieży wiejskiej Popławskiego znajdujemy zarówno element kontynuacji doświadczeń idei grundtvigowskich, jak i idei wypracowanych w okresie międzywojennym, a także impulsy płynące z przemian ustrojowych w naszym kraju po 1945 roku. Koncepcja wychowania młodzieży wiejskiej Popławskiego realizowana w ramach uniwersytetów ludowych stanowiła wyraz głębokiego zrozumienia przez niego idei pragmatycznej koncepcji oświaty głoszonej przez twórcę koncepcji wyższej szkoły ludowej będącej prototypem polskich uniwersytetów ludowych Mikołaja Fryderyka Severina Grundtviga.

Feliks Popławski pozostawał entuzjastą społecznego ruchu uniwersytetów ludowych. Podkreślał demokratyczny, tolerancyjny, oparty na potrzebach społecznych charakter pedagogiki realizowanej w tych placówkach.

W jego wizji rozwoju wsi uniwersytety ludowe miały spełniać ważne funkcje nie tylko wychowawcze, ale społeczne i kulturotwórcze. Miały torować drogę postępowi społecznemu (demokratyzacji), przyczyniać się do podnoszenia poziomu kultury zdrowotnej, moralnej i obyczajowej rozwijającej się cywilizacji.

Zatem uniwersytety ludowe w przyszłości miały rozwijać u młodzieży wiejskiej potrzebę społecznego działania na rzecz polskiej wsi i przygotowywać do uczestniczenia w tworzeniu kultury narodowej, europejskiej i światowej. Miały uczyć mądrego i odpowiedzialnego oraz satysfakcjonującego życia, wyzwalającego z kompleksów niższości chłopów wobec innych kultur.

Tak rozumiane wychowanie miało znaczenie nie tylko dla rozwoju jednostki ludzkiej, lecz także warunkowało, przyspieszało lub opóźniało rozwój cywilizacyjny, kulturalny, społeczny i ekonomiczny społeczeństw i narodów. Takie ujmowanie wychowania jako czynnika, który podnosi poziom kultury umysłowej, społecznej, moralnej, obyczajowej, zdrowotnej, estetycznej, religijnej i politycznej ludzkości stawia Popławskiego w rzędzie tych znakomych przedstawicieli pedagogiki kultury i pedagogiki społecznej, którzy odkrywali społeczno-kulturowe uwarunkowania i efekty procesu edukacji. Popławski wyróżnia się szczególnie tym, że dostrzegał i akcentował związek edukacji szkolnej i rodzinnej z kulturą narodu i świata. Jego publikacje, które ukazały się w latach 1918–1939, ze szczególną mocą podkreślają znaczenie edukacji dla rozwoju świadomości i utrwalania tożsamości narodowej poszczególnych społeczeństw.

Działalność oświatowa prowadzona przez Popławskiego w uniwersytetach ludowych była odpowiedzią na społeczne zapotrzebowanie, przygotowywała młodzież wiejską do rozumienia i pielęgnowania dorobku kulturowego i dziedzictwa narodowego oraz udziału w dokonujących się w Polsce przeobrażeniach cywilizacyjnych, społeczno-kulturowych i ekonomicznych (Błaszczak, 2000, s. 154).

KSZTAŁTOWANIE HUMANISTYCZNEJ WRAŻLIWOŚCI MŁODZIEŻY WIEJSKIEJ W GLOBALIZUJĄCYM SIĘ ŚWIECIE

Wychowanie młodego człowieka jest nierozzerwalnie związane z obowiązkiem badania przeobrażeń społeczno-kulturowych zachodzących we współczesnym świecie i próbą ich interpretowania w sposób dostosowany do kolejnych pokoleń, aby móc odpowiadać na odwieczne pytanie ludzkości o wartość i sens naszego życia. Wspólnota wiejska jest przykładem miejsca kształtowania się wartości uniwersalnych określanych mianem wartości wiejskich. Są to te elementy życia ludności wiejskiej,

które przypisane są do wsi i są cenione przez jej mieszkańców oraz inne grupy społeczne. Stanowią one podstawę chłopskiej egzystencji, która warunkuje byt, godność i przynależności do warstwy chłopskiej. Do ważnych celów wychowania młodzieży wiejskiej należy kształtowanie poczucia podmiotowości i przekonania o tym, że jest ona współgospodarzem regionu, kraju, Europy i świata oraz że od jej wiedzy, zdolności i zaangażowania zależy, czy w zjednoczonej Europie znajdują się tradycyjne wartości kultury chłopskiej reprezentowane przez tę młodzież. Wyzwolenie młodzieży wiejskiej z poczucia niższości cywilizacyjnej i kulturowej wobec globalizującego się świata to zadanie stojące przed współczesnym wychowaniem.

Przykład dobrych praktyk stanowią tutaj właśnie uniwersytety ludowe, tworzące niezwykłą wspólnotę ludzką, w której zwalczano poczucie niższości kulturowej i cywilizacyjnej młodego pokolenia wsi. W placówkach tych stworzono i realizowano system wychowawczy sprzyjający kształtowaniu poczucia podmiotowości, które warunkowało właściwe funkcjonowanie młodzieży wiejskiej we wszystkich rolach społecznych.

Poczucie podmiotowości wyrasta z przekonania, że kultura, w której żyjemy i którą współtworzymy, jest potrzebna nie tylko nam, ale i innym ludziom, że nasze życie, praca, twórczość, aktywność mogą być źródłem cennych wartości materialnych i duchowych. Kształtowanie u młodzieży wiejskiej poczucia podmiotowości wyzwalało jej społeczną energię i inicjatywę, pozbawiało ją lęku przed działaniem, niepewnością i poczuciem społecznej marginalizacji.

Tak rozumiane wychowanie daje szansę młodemu pokoleniu na odkrywanie perspektywy życia pełnowartościowego, aktywnego, zaangażowanego. Poczucie podmiotowości uwalnia młodych ludzi od przekonania, że w świecie wszelkie zmiany zachodzą automatycznie, uczy odpowiedzialności za treść i kształt teraźniejszego i przyszłego życia społecznego. Poczucie to umacnia w młodzieży przekonanie, że odgrywa ona ważną historycznie i kulturowo rolę współtwórcy przemian społeczno-kulturalnych i cywilizacyjnych w świecie. Świadomość tej roli sprzyja kształtowaniu przekonania, że młodzież ta ma prawo w pełni realizować zarówno swoje indywidualne marzenia, jak również ideały społecznego postępu. Z tych względów należy położyć szczególny nacisk na te formy oddziaływania edukacyjnego, które sprzyjają tworzeniu podmiotowej świadomości młodzieży wiejskiej i wyzwala ją z lęku przed tym, co inne i nieznanne.

Do ważnych celów wychowania młodzieży wiejskiej należy też zaliczyć humanistyczną wrażliwość na potrzeby drugiego człowieka. Chodzi tu o kształtowanie postaw otwartości na potrzeby innych, o pokonanie ksenofobii, uprzedzeń, niwelowanie barier w postaci braku tolerancji utrudniających współpracę i współzycie. U źródeł różnego rodzaju uprzedzeń leżą

zazwyczaj niewiedza, wyolbrzymianie różnic, niedostrzeganie pozytywnych cech innych ludzi, tendencyjne interpretowanie ich zachowań wyłącznie w kontekście dopatrywania się złych intencji. Szczególnie cenna w procesie wychowania jest zatem wiedza historyczna, która pomaga zrozumieć zarówno swoją małą ojczyznę, jak i inne narody. Poznanie doświadczeń historycznych Polaków, jak również innych narodów, uświadamia młodemu pokoleniu wsi istotę wspólnych dramatów i poświęceń i umożliwia zrozumienie wartości pokojowego współżycia.

Do istotnych zadań wychowawczych należy również edukacja kulturalna młodzieży wiejskiej, która umożliwia zachowanie tożsamości i tradycji narodowej oraz uczy działania mającego na celu ukształtowanie otwartego i obiektywnego stosunku do kultury innych narodów. Jak podkreśla wybitny andragog Lucjan Turowski, znawca problematyki (Turowski, 1988, s. 131):

Żyjemy w epoce dialogu kultur, wymiany doświadczeń kulturowych w skali międzynarodowej. Wychowanie umiejętności obiektywnego spostrzegania każdej kultury i szukanie w niej humanistycznych i racjonalnych idei, jest ważnym celem wychowawczym, zwłaszcza w Polsce. Jesteśmy bowiem narodem o silnym poczuciu własnej odrębności kulturowej, jednocześnie mamy otwarty stosunek do innych kultur.

Nasze polskie tradycje pluralizmu kulturowego w dobie globalizacji należy wykorzystać w procesie edukacji młodego pokolenia wsi, aby wzbudzić w nim szacunek do innych narodów, zainteresowanie ich kulturą, dorobkiem cywilizacyjnym, kulturowym, ekonomicznym, modelem życia społecznego. Edukacja kulturalna bowiem pomaga w wyzwaniu się spod presji narodowych partykularizmów i sprzyja odrzuceniu uprzedzeń i stereotypów. Pokazuje, że w każdej kulturze znajdują się niepowtarzalne wartości estetyczne, moralne, które mogą wejść w obieg kultury europejskiej, wzbogacić ją i unowocześnić. Dostrzeganie innych kultur, ich specyfiki, zasad funkcjonowania pozwala na ujmowanie kultury jako dorobku ogólnoludzkiego. Uczy młodzież wiejską dostrzegania w kulturze europejskiej wartości służących idei zwielokrotnienia osobowości ludzkiej, spotęgowania jej zdolności rozumienia i przeżywania kultury jako całości. Poznawanie kultur innych narodów może stać się zachętą do działań autokreacyjnych, wyrażających się w podejmowaniu działań zmierzających do nadania swojemu życiu wymiaru społecznego i humanistycznego.

Wspólnota wiejska jest tym niezwykle ciekawym miejscem, które przejmuje ze swojego otoczenia elementy funkcjonującej w nim kultury w postaci: norm zachowań, wartości, społecznych oczekiwań oraz wszystkich informacji dotyczących ważnych dla wspólnoty wydarzeń. Stąd mieszkańcy wsi są tak mocno zintegrowani ze swoim środowiskiem lokalnym. Życie wspólnoty wiejskiej stanowi dobry przykład społeczności zrównoważonej, zdolnej do przetrwania, którą

łączą wspólne problemy społeczne, jak: pielęgnowanie wartości kultury ludowej, wzajemna pomoc sąsiedzka w sytuacjach zagrożenia, poczucie godności i społecznej sprawiedliwości, pomoc dla biednych. Z celami na płaszczyźnie społecznej współgrają cele ekologiczne, np.: powstrzymanie degradacji ekosystemów, szacunek do ziemi i przyrody, wykorzystywanie w pracy rolnika techniki i technologii przyjaznej człowiekowi i środowisku naturalnemu. Trudno nie zauważyć, że tak sprecyzowane cele na różnych płaszczyznach mają humanistyczny profil.

Zrównoważony rozwój we wspólnocie wiejskiej oznacza zatem znalezienie harmonii między aspektem społecznym, przyrodniczym, kulturowym a gospodarczym w każdym ludzkim działaniu. To poszukiwanie harmonii dotyczy nie tylko ludzi żyjących obecnie, ale również przyszłych pokoleń. Nie ma wątpliwości, że polska wieś ciągle jest skarbcem ponadczasowych wartości i szczególnie dziś potrzeba wspólnego wzmoczonego wysiłku wielu podmiotów, aby w obliczu zmian społeczno-kulturowych te wartości przetrwały. Świadomość roli i znaczenia wartości wiejskich i współodpowiedzialności za ich przetrwanie jest fundamentem wspólnoty wiejskiej, na którym trzeba budować teraźniejszość i przyszłość zrównoważonej wspólnoty europejskiej.

W globalizującym się świecie istotną rolę odgrywa poczucie silnej, emocjonalnej więzi z miejscem, które jest obszarem wyznaczonym przez miejsce urodzenia lub zamieszkania, określanym jako mała ojczyzna. Poczucie więzi społecznej, podobnie jak wspólne przeżywanie wydarzeń, umożliwia utrzymywanie ciągłości tradycji. Te uczucia charakteryzują właśnie wspólnotę wiejską, czyli społeczność lokalną lub rodzinę. Im częściej ludzie ze sobą przebywają, tym mocniejsza łączy ich więź. Społeczność wiejska identyfikuje się ze swoją wsią jako małą ojczyzną. Mała ojczyzna stanowi podstawowe źródło współczesnego życia obywatelskiego, to gniazdo rodzinne, które powinno chronić swoich członków przed szkodliwymi formami życia w zbiorowości ludzkiej.

Według Wiesława Theissa (Theiss, 2001, s. 11):

„Mała ojczyzna” skupia ludzi żyjących na określonym terytorium, mniejszym lub większym, w kręgu oddziaływań miejscowej tradycji, kultury, różnych form życia społecznego oraz przyrody. Jest to rzeczywistość realna, konkretna, materialna, a jednocześnie naznaczona wartościami, znaczeniami, symbolami, mitami.

W małej ojczyźnie podstawowe znaczenie przypisuje się takim wartościom, jak: wolność, dialog, wspólne dobro, poszanowanie prawa, samorządność, poszanowanie zasad demokratycznych, tolerancja, harmonia, szacunek dla pracy, przywiązanie do ziemi ojczystej, szacunek dla tradycji, umiejętność współpracy, poszanowanie godności człowieka, rodziny

wiejskiej oraz pracy na roli. Świadomość wartości wiejskich oraz ich rozpoznawanie w małych ojczyznach, a następnie kultywowanie w całej cywilizacji europejskiej, powinny stanowić ważne ogniwo procesu wychowawczego. W powyższym kontekście wyrasta zadanie integracji procesu wychowawczego rodziny wiejskiej i szkoły w obrębie małych ojczyzn, wspólnoty europejskiej czy światowej, aby uczyć człowieka patrzeć „szeroko i daleko”.

Pojmowanie małej ojczyzny w XXI wieku wymaga zmierzenia się z licznymi wyzwaniami, ponieważ współczesna wieś wymaga od swoich mieszkańców twórczego wysiłku, aktywności prospołecznej, czasami poświęcenia i trudu, często dużych starań oraz środków finansowych, by umożliwić im kultywowanie miejscowych zwyczajów i obrzędów. Małe ojczyzny odgrywają istotną rolę w kształtowaniu osobowości ludzi tam zamieszkujących. Obecnie potrzebą miejscowych społeczności jest edukacja lokalna, wiedza o małej ojczyźnie, jej strukturze, możliwościach, potrzebach, aspiracjach, kulturotwórczych oraz uniwersalnych wartościach kultury światowej.

W pracy pedagogicznej uniwersytetów ludowych dostrzega się, że w edukacji młodego pokolenia nieocenionym aspektem wychowania zgodnie z wartościami wiejskimi są działania prospołeczne podejmowane przez całą wspólnotę wiejską. Prawidłowo ukształtowane postawy prospołeczne w społeczności wiejskiej kształtują się pod wpływem oddziaływania miejscowych realiów, zarówno przeszłych, jak i współczesnych. Warunkiem osiągnięcia satysfakcji, które daje mała ojczyzna, oraz uniknięcia jej ograniczeń jest dbałość o własne korzenie kulturowe. Jest to zadanie ustawicznej edukacji lokalnej wspólnoty wiejskiej.

ZAKOŃCZENIE

Jedną z charakterystycznych cech XX i XXI wieku jest poszukiwanie przez ludzkość własnej odrębności i tożsamości kulturowej w sytuacji wszechobecności nurtów globalizacyjnych oraz silnie oddziałującej kultury popularnej. Człowiek współczesny czuje się wyobcowany, samotny, opuszczony, pozbawiony korzeni i anonimowy nie tylko w odniesieniu do swojego wewnętrznego „ja”, ale także w znaczeniu kulturowym, w którym zacierają się utrwalone granice. Niezależnie od nieuniknionej uniwersalności i globalizacji współczesnych procesów człowiek odczuwa pragnienie przynależności do konkretnej kultury o charakterze lokalnym.

Nieoceniona wydaje się w tej sytuacji rola edukacji, uwzględniająca lokalne i narodowościowe kultury oraz równe prawa wszystkich obywateli. Jak podkreśla Henryk Bednarek (Bednarek, 2009, s. 34):

Każdy naród, posiada swoją historię, swoją kulturę i tradycję i tylko od nas zależy czy będziemy ją kultywować, chronić oraz rozwijać. (...) Każde państwo członkowskie Unii Europejskiej ma prawo do zachowania odrębności narodowej, którą wniesie do skarbcza kultury europejskiej, a przyszłość każdego kraju zależy od jego mieszkańców.

Zmiany, które zaszły w Polsce po transformacji społecznej w roku 1989, przyczyniły się w dużej mierze za sprawą ruchu uniwersytetów ludowych do odrodzenia małych ojczyzn oraz nowoczesnego regionalizmu. Upodmiotowienie społeczności lokalnych wyzwoliło ich ogromną energię wewnętrzną, spowodowało ożywienie życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego społeczności gmin, miast, powiatów i regionów. Dzięki odrodzeniu pojęcia „małej ojczyzny” ludzie stali się sobie bliscy, znani, mogą się czuć bezpiecznie we własnej wsi, często mają poczucie współgospodarowania, współdecydowania, bycia u siebie. Mała ojczyzna dla większości ludzi jest zazwyczaj strukturą bliską, znaną, dobrą, piękną, bezpieczną i przyjazną, a zatem realizującą ideę zrównoważonego rozwoju.

Pojmowanie tożsamości przez współczesnych mieszkańców wsi wymaga zmierzenia się z licznymi wyzwaniem, ponieważ współczesna wieś wymaga od swoich mieszkańców twórczego wysiłku, aktywności prospołecznej, czasami poświęcenia i trudu, często dużych starań oraz środków finansowych, by umożliwić im kultywowanie miejscowych zwyczajów i obrzędów, nie zamykając ich równocześnie na świat. Małe ojczyzny odgrywają istotną rolę w kształtowaniu osobowości ludzi tam zamieszkujących. Jednak piękna i szczytna idea małych ojczyzn nie będzie funkcjonowała w praktyce bez zapewnienia jej odpowiedniego wsparcia edukacyjnego. Stąd potrzebą miejscowych społeczności stała się dziś edukacja lokalna, wiedza o małej ojczyźnie, jej strukturze, możliwościach, potrzebach, aspiracjach, kulturotwórczych oraz integracyjnych wartościach ze wspólnotą europejską, światową, w której żyjemy.

Warunkami osiągnięcia satysfakcji, której dostarcza wspólnota, jaką jest mała ojczyzna, oraz uniknięcia jej ograniczeń są dbałość o własne korzenie kulturowe oraz poszanowanie dorobku kulturowego innych narodów. Jest to najważniejsze zadanie na przyszłość, które z ogromnym powodzeniem realizowały omawiane w tym artykule polskie uniwersytety ludowe okresu dwudziestolecia międzywojennego pod kierunkiem wspaniałych pedagogów i oświatowców, do których zaliczyć należy F. Popławskiego.

Reasumując, stajemy współcześnie w obliczu licznych zagrożeń w przestrzeni kulturowej ściśle powiązanych z hybrydyzacją kultury globalnej. Jak wskazuje Witold Kawecki (Kawecki, 2011, s. 8–18), pod pojęciem „hybrydy”, zgodnie z jej biologiczną interpretacją jako bliżej nieokreślonego kształtu, rozumie się taką kulturę, która nie jest kontynuacją żadnej z dotychczasowych, a jedynie tygłem, zlepkiem różnych kultur o nieokreślonej jakości. Tak

rozumiana hybrydyzacja kultury globalnej jest procesem budzącym uzasadnione obawy o tożsamość kulturową w obliczu inwazji kultury świata. Podążanie w stronę kultury globalnej może się jednak okazać zmierzaniem w kierunku kultury dla nikogo. Całkowita dominacja kultury globalnej może prowadzić do zrezygnowania jednostek i całych narodów z ich własnej kultury, z niepowtarzalnego ducha, który obecny jest w każdym języku i swoistych dla różnych narodów „klimatów” i wytworów kultur okresu globalizacji. Zagrożenie to spowodowane jest naturalnym dla globalizacji spotkaniem różnych kultur prowadzącym nie do wymiany i przenikania treści z jednej kultury do drugiej, ale do „zderzenia cywilizacji”, nieustannego konfliktu i ścierania się między sobą kultur, aż po separatyzm kulturowy.

W tym znaczeniu procesy globalizacji obecne we wszystkich wymiarach życia współczesnego człowieka wykazują silne tendencje unifikacyjne, rodząc zagrożenie poczucia tożsamości. Paradoksalnie jednak dzięki procesowi globalizacji kultury mogą się również do siebie zbliżać, otwierać na siebie przy wykorzystaniu międzykulturowego dialogu, wzajemnie się wzbogacać oraz przyczyniać się do przeżywania własnej tożsamości i oryginalności. Poznawanie innych kultur może być fascynującym spotkaniem będącym wzajemnym poznaniem.

Współczesny człowiek musi nauczyć się żyć w globalnej cywilizacji, pełnej sprzeczności wynikających z przewartościowania obowiązujących dotychczas wartości. Konieczne jest stworzenie nowego wymiaru kultury globalnej, w której mieszkańcy poszczególnych narodów staną się świadomymi i aktywnymi współtwórcami cywilizacji, rozwoju i postępu.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarek, H. (2009). Edukacja wielokulturowa wyzwaniem dla globalizującego się świata. W: M. Pakuła, A. Dudak, *Edukacja ustawiczna dorosłych w Europejskiej przestrzeni kształcenia. Z perspektywy polskich doświadczeń*. (s. 34–40). Lublin: UMCS.
- Bednarek, S. (2013). Kultura na Dolnym Śląsku w dobie integracji europejskiej. W: A. Grzyb, K. Kleina, J. Zając, *Czy jest miejsce dla regionalizmów w kontekście integracji europejskiej?*. (s. 143–146). Warszawa: Biuro Informatyki Dział Edycji i Poligrafii.
- Błaszczak, I. (2000). Rola Feliksa Popławskiego w wychowaniu młodzieży wiejskiej do rozumienia i pielęgnowania dziedzictwa kulturowego. *Edukacja ustawiczna dorosłych*, 3/29, s. 153–156.
- Błaszczak, I. (2009). Feliks Popławski wychowawca wielkiej miary. *Ruch Pedagogiczny WSP ZNP*, 3/4, s. 95–103.
- Błaszczak, I. (2012). Idee i wartości duńskich uniwersytetów ludowych w recepcji Ignacego Solarza. W: K. Stefaniak-Najder (red.), *Homo Viator w świecie spotkania kultur*. (s. 162–176). Warszawa: SGGW.
- Błaszczak, I. (2012). Miejsce Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych RP w upodmiotowieniu polskiej wsi w latach 1945–1948. W: T. Maliszewski, J. Żerko (red.), *Edukacja dorosłych wobec społecznego wykluczenia: przeszłość i teraźniejszość*. (s.71–92). Gdańsk: Biblioteka Edukacji Dorosłych, Akademickie Towarzystwo Andragogiczne, t. 44.
- Cichoń, W. (1996). *Wartości, człowiek, wychowanie*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Grzesz B. (2005). *100 lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia 1905–2005*. Warszawa: ZNP.
- Jaworowska, M. (2012). Zagrożenia i bezpieczeństwo tradycyjnej kultury w globalizującym się świecie. *Polski Uniwersytet Ludowy*, 4/95, s. 23.
- Kaczor-Jędrzycka, Z. (2012). Perspektywy Uniwersytetów Ludowych w początkach XXI wieku. *Polski Uniwersytet Ludowy*, 4/95, s. 7–18.
- Kawecki, W. (2011). Komercjalizacja współczesnej kultury. *Kultura – Media – Teologia*, 4, s. 8–18.
- Kłoskowska, A. (1996). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krzysztofek, K. (1999). Ekspansja kultury mediów a międzypokoleniowy przekaz kultury. W: J. Jamrosz (red.), *Kultura polska w nowej sytuacji historycznej*. (s. 9–11). Warszawa: Instytut Kultury.
- Popławski, F. (1985). *Polski Uniwersytet Ludowy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Theiss, W. (2001). Mała ojczyzna – perspektywa edukacyjno-utilitytarne. W: W. Theiss (red.), *Mała ojczyzna. Kultura, Edukacja. Rozwój lokalny*. (s. 11–22). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Turoś, L. (1988). *Spoleczno-moralne wychowanie młodzieży wiejskiej (potrzeby, problemy i propozycje teoretyczne)*. Siedlce: WSRP.

The Challenges of Semi-Peripheral Information Society: the Case of Poland

PIOTR TOCZYSKI*, KRZYSZTOF KREJTZ, WOJCIECH CIEMNIEWSKI*****

** Institute of Philosophy and Sociology,
The Maria Grzegorzewska University,
ul. Szczęśliwicka 40, 02-353 Warsaw, Poland,
E-mail: piotr.toczycki@opi.org.pl*

*** University of Social Sciences and Humanities,
ul. Chodakowska 19/31, 03-815 Warsaw, Poland*

, **, * Interactive Technologies Laboratory, National Information Processing Institute,
al. Niepodległości 188b, 00-608 Warsaw, Poland*

Abstract

The challenges of developing an information society in semi-peripheral countries are immersed in a struggle between Westernizing processes and local cultural and social specificity. The expansion of the internet and communication technologies in Poland, a “newcomer” to the European Union, provides an instructive example. This article presents the case of the Polish online landscape as a culturally separate but interrelated with Western socio-cultural space. Although there is a dynamic users’ migration towards global communication tools and social networking sites, high involvement in local e-commerce platforms and information portals remains constant. More interestingly, global internet communication tools facilitate local social needs, attitudes, and motives, resulting in enormous number and strength of social protests expressed online. This analysis is based on the review of the current Polish internet audience research, social studies literature as well as case studies. The article describes some of most vivid challenges facing Polish information society and its social, cultural, economic, and technological determinants.

Key words: Poland, online landscape, social media, content websites, Westernization, civic participation

1. INTRODUCTION: WHERE IN THE WORLD IS POLAND? COUNTRY CONTEXT

In this article, we show the Westernized landscape of the Polish internet space. We connect the process of its Westernization with fulfilling the local needs through the use of tools which originated in the West. Before we do that, we describe what is country-specific for Poland and what Westernization means.

Poland, at the midpoint of Europe and certainly placed somewhere between the Asian East and the Euro-American West, is sometimes described in global media studies as a semi-peripheral country (McPhail, 2010). Such a picture is present also in telecommunications studies (Barnett, 1999). Currently, at least since the end of the Cold War and the peaceful transition from communism to democracy, Poland experienced the influence of global processes. The influence is most often referred to using such terms as “Europeanization,” “Americanization,” or, more generally, “Westernization.”

These inexact notions usually refer to the peaceful or disruptive influence of either “Europe” or “North America” or “the West” on countries and societies which have or have not belonged to these entities beforehand, but, while influenced by them, have become or have not become a part of such broader communities. Given this imprecision, it does not surprise that even such notion as the “Europeanization of Europe” has long been in the scholarly usage, referring to the distant factors influencing modern European integration (Toczyski, 2013). The process in question, affecting Polish media and especially the Polish new media landscape, is indeed the mixture of all three: Europeanization, Americanization, and Westernization (Scholte, 2005).

Additionally, since the 2000s, with increasing internet diffusion and the constant growth of online communication following from it, the global processes of change that concern many national and pan-continental media landscapes began to affect Poland. The society, where no tradition of free mass media existed for five decades of the twentieth century, due to communist rule in the People’s Republic of Poland (1945-1989), was exposed to the so-called new media briefly after the 1989 transition (Mocek, 2006).

New media forms came from Western societies as they did globally. Polish scientists were part of the proto-internet community of the 1980s and early 1990s. Since the mid-1990s, horizontal portals had been operating in Poland, launching one after another between 1995 and 2001. In 2013, they are all still active and have significant reach among Polish internet users. Poland’s uniqueness has been recently recognized by online media scholars, such as the author of

Convergence Culture (Jenkins, 2006), who, while interviewing the authors of the local report, noticed Polish specificity and potential for replication of insights from Poland into American online research (Jenkins, 2012a, Jenkins, 2012b).

In a globalized reality, one would expect Poland rather to be Europeanized than Westernized, due to the country's long history of belonging to Europe and the 2004 European Union accession. Indeed, the Europeanization of Polish law and culture, including symbolic culture, has been taking place for centuries. One can speak of Europeanization both as of a long-lasting process, taking place over hundreds of years and in a modern European integration context, e.g., since 1989. However, when approaching the issue of internet in its so-called Web 2.0 era, since ca. 2005 (O'Reilly, 2005), one should speak rather of Americanization than Europeanization, as most mass online tools originated in the United States. Nevertheless, both Americanization and Europeanization can be seen as components of Westernization. Moreover, through referring to the influence of Europe or America it is highlighted that what is "Western" is not a monolith. Using that notion, we accept its whole richness and *acquis* that includes cultural, political, economic and social aspects of both central and peripheral countries from Old Continent, New World and beyond (cf. New Zealand).

For the story of the Polish internet presented in the article, using the framework of Westernization seems to be sufficient. Thus, we consider Polish online space as Westernized: filled with tools and content production and distribution patterns of Western origin. There obviously are some local specificities within the social science of the global internet, such as South Korean online citizen journalism or Estonian e-governmental information society. Poland, however, seems to be apart from South Korean or Estonian influence, whereas one can easily describe Polish internet as quasi-American or quasi-British, namely Westernized.

2. WESTERNIZATION OF POLISH ONLINE SPACE AND ITS LIMITS

Both online tools and partially online content in Poland can be considered as Westernized. What we hereby call Westernization refers mostly to the American influence on Polish internet properties. This is the United States where many online tools have their origin and from where they diffuse to semi-peripheral emerging information societies. Given that some, once innovative online tools, e.g. Skype, are co-produced between East and West, the "West to East" diffusion process is regarded by us as Westernization only in the generalized meaning. "Being Westernized" can have many shades.

2.1 Variants of and limits to the Westernization of Polish online space

Insight into the usage patterns of internet websites and services confirm different Polish trajectories of Westernization. Generally, based on the evidence from the only Polish standard of audience research, we can distinguish three variants of Westernization. We refer, in the first place, only to well-known global brands and, secondly, to such websites which entered the list of top twenty Polish online properties.

The first variant is when locally popular Polish websites are moved aside by Western websites. This is illustratively exemplified by social networking website NK.pl, first being accepted by the majority of both young and old Polish online users but then displaced by Facebook.com. We will describe this case in detail.

The second variant of Westernization takes place with locally developed online functionalities being overtaken by their Western counterparts along the latter's global trajectories. This phenomenon is exemplified by Polish youth social networking website Grono.net being finally closed after the worldwide growth of Facebook.com. The same happened to search engine Netsprint.pl being replaced in the early 2000s by Google.com that probably provided better search quality and gathered huge numbers of users.

The third Westernization variant is the entry of a Western online property into Poland where no local equivalent met the needs of users. This is the case of Wikipedia.org or YouTube.com. Both of them were early adopted by Polish internet users and had no significant Polish counterpart.

Thus, Westernization in some of its variants concerns online video content (YouTube), social networking (illustrative NK.pl and Facebook.com cases to be described in detail), education (with the high position of Wikipedia as global and simultaneously local medium of education). But sometimes there can be a mixture of the third and second Westernization variants. Instant messaging tools, such as Skype, which has been based on voice transmission, grow and through their growth diminish the power of local instant messenger GG. However, having GG, Polish internet users seem to be somewhat reluctant to use MSN instant messenger. Not all tools of Western origin achieve equal popularity.

Table 1. Users of instant messengers Skype, GG, and MSN in Poland, yearly interval January 2007-January 2015

Month and year	Monthly reach of Skype among these Polish internet users who went online at least once a month	Monthly reach of MSN among these Polish internet users who went online at least once a month	Monthly reach of GG (Gadu-Gadu) among these Polish internet users who went online at least once a month

January 2007	23.00%	0.77%	41.55%
January 2008	28.33%	0.81%	40.87%
January 2009	25.87%	1.97%	37.26%
January 2010	26.92%	n/a	39.71%
January 2011	24.15%	n/a	38.03%
January 2012	23.02%	n/a	30.83%
January 2013	44.52%	n/a	44.56%
January 2014	47,60%	n/a	28,68%
January 2015	43,66%	n/a	19,03%

Source: Megapanel PBI/Gemius. Substantial growth between 2012 and 2013 is partially due to the change in methodology measuring the number of users for an application.

Westernization does not have to mean Anglicization as it once did historically: content is available in local languages and not in English, tools management systems are even automatically translated into local languages. The above mentioned parts of media visited by the Polish audience are filled with professional, semi-professional, or user-generated content that is Polish-language. Each global tool, or global medium, is thus locally relevant, even if some of the English-language content happens to be poorly and unprofessionally translated into Polish, which can often be the case of amateur-like, user-generated Wikipedia.

None of these variants of Westernization is closed and given forever. They all can be just stages in more complicated process of unequal circulation or econo-cultural exchange between the so-called East and the so-called West and can follow one another as stages in the major process.

The conceptual framework of Westernization is certainly not ideal in describing all areas of social, cultural, and geopolitical reality. It is, however, good enough to meaningfully view internet-related diffusion processes in semi-peripheral country such as Poland. We consider examples of Westernization in all three variants.

Despite such a Westernized landscape, there are also limits to Westernization as indicated by Polish horizontal portals (Onet, WP, Gazeta, Interia, O2). It is not common in the world to have five big horizontal portals dominating the online news market, even if they do not produce their own content, distributing content bought from press agencies and user-generated content. Poland is such a case.

The limits of Westernization can also be noticed in the popularity of online shopping websites. The huge auction website (Allegro), being the gold standard in Poland, is a local but not a global Western actor. Global eBay's attempt to enter the Polish market can be seen as a limited

success if not unsuccessful. Polish users did not transfer their viewing and shopping activity from Allegro.pl to eBay.com. The latter has ten times the users as the local website.

Global shopping websites, such as Amazon.com, still have no official local Polish presence at the time of this article going to print, with the German, UK, or American branches serving those Polish customers who decided to shop at Amazon.com. Some analysts believe the firm is delaying entering Poland due to the weak delivery infrastructure of local post offices. Would it be the case, the limits of online Westernization would thus seem to be set by offline, bricks and mortar, local infrastructure.

Another such exception that exemplifies limits of Westernization is the local Polish maps website Zumi.pl which preceded Google Maps and kept the position after Google Maps was launched.

In such a defined Westernized landscape of the Polish internet there are global internet services and content websites which originated in the West, namely, the search engine Google.com and its ecosystem, several social media tools such as YouTube.com, Facebook.com, and Wikipedia.org that reflect the broader process of Polish online media Westernization. Locally decreasing “social medium,” such as NK.pl, is the flip side of the same phenomenon.

2.2 The case of local Polish resources suppressed by global, Western social networking tools

The generalized statement that in Poland’s online landscape a global-Western toolbox is suppressing local-Polish one can be further complicated by more detailed study of the case of NK.pl. NK.pl originated in 2006 as Polish website similar to the American website Classmates.com founded in 1995. This would suggest a situation similar to the Westernization’s third variant, where there is no local online property of a given kind. However, creating a Polish website similar to the American approaches both the second and the third variant of Westernization. To complicate this picture one has to bear in mind that Classmates.com may have inspired Odnoklassniki.ru in the Russian market first and then Polish creators of NK.pl (at that time named “Nasza Klasa” which means “Our Class”). How the American Classmates.com could be an inspiration in 2006 for both the Russian and Polish teams remains beyond the scope of this article’s interest. Its trajectory certainly originated in the West, even if the Polish website was founded in reaction to Russian. The whole situation shows Poland’s location and constant dilemma of simultaneously belonging to the East and West, resulting in tension between Eastern and Western components of identity. The Eastern component results from historical “melting pot” reflecting common history of Polish, Ukrainian, Belarusian, Lithuanian and Russian close

geopolitical neighbourhood. Historically, it was attempted to be enforced into Poles' identity through almost fifty years of the Polish People's Republic (in general: between 1945-1989), but also through earlier Russian imperialism (since 18th century, and through 19th century attempts of "Russification").

The NK.pl pattern of Westernization from today's perspective would be, however, the pattern of website first accepted by the majority of Polish online users but then displaced by Facebook.com.

In 2015 less than 15 per cent of Polish internet users visits NK.pl at least once a month. Its former name was "Nasza-Klasa.pl." The name had strong local context: in 1983 Jacek Kaczmarski, a Polish bard, published the text of the sentimental ballad "Our Class" in *Zeszyty Literackie* literary journal. The song became so famous that after the Polish transition from communism to democracy in 1989, the bard wrote also one more song entitled "Our Class '92." Those who were born in 1980s listened to the songs in their early youth. It can be assumed that chief founder of Nasza-Klasa.pl, Maciej Popowicz born in 1984, was inspired to brand his website with this local name.

The founders bought the Nasza-Klasa.pl domain on 2 July 2006, and they launched the website on 11 November 2006. The atmosphere in Poland at that time was focused on searching former classmates and colleagues with new Web 2.0 tools facilitating it. On 18 December 2006 a big Polish nation-wide print newspaper "Gazeta Wyborcza" launched the social campaign "Odnajdźmy się" (Polish for "Let's Reunite"), supported by radio, internet, and outdoor advertising. Posters suggesting reuniting with former acquaintances were imprinted in common consciousness. The need for reunion after decades was named and widely articulated. The same need in December 2006 led 0.61 per cent of Polish internet users to visit Nasza-Klasa.pl, in February 2007 more than 1 per cent, and in September 2007 more than 7 per cent. Dynamic growth took place in January 2008, when the number of visitors in Nasza-Klasa.pl exceeded 50 per cent of Polish online users. At that time, the per cent of internet users in Poland approached 50 per cent: it means that every fourth Pole entered the website, and there were also proxy users such as children or grandchildren consuming online content at their offline parents' requests.

On New Year's Eve in 2008, a famous Polish journalist and writer Edwin Bendyk wrote that "a radical change happened—the internet became a common medium in Poland" (Bendyk, 2008). An illustration of this statement was Google Zeitgeist ranking published in December 2008 (Google Zeigeist, 2008) which contained phrase "nasza klasa" in global (not just local Polish-language) part on the seventh position, directly behind U.S. presidential candidate "Obama." This local growth noticeable globally was regarded as an "astonishing result, when

taking into account that the Polish internet due to demography is just small part of a global network. But there was a reason for which Poles in large number sat behind the monitors. It is the most popular social networking website Nasza-klasa.pl. For popularizing the internet in Poland, it did more than official programs of informatization” (Bendyk, 2008). Nine months later Nasza-Klasa.pl reached almost 70 per cent of Polish online users a month. But this percentage will never be higher than in September 2009. Its fall began when the number of Polish internet users started increasing.

Searching for new auto-definition in 2010 “Nasza-Klasa.pl” changed into “NK.pl” and stopped naming itself a “portal for classy people” trying to transform into a “place of meetings,” unsuccessfully trying to avoid in advance Facebook’s coming supremacy. Soon, for some reason Poles decided to join Facebook and contribute their attention to this website instead of NK.pl.

In January 2013, Facebook was ranked the second among Polish internet websites, just after Google (87.1 per cent reach), with 71.04 per cent Polish internet users at least once a month visiting Facebook (not necessarily as active users as not all of them have Facebook account). 70.26 per cent visit YouTube and more than half visit Wikipedia (51.73 per cent). Thus among top ten websites four are global brands and global tools and the decrease of NK.pl confirms the global-local tension.

Table 2. Users of social networking websites NK and Facebook in Poland, yearly interval January 2007 - January 2015

Month and year	Monthly reach of Facebook.com among these Polish internet users who went online at least once a month	Monthly reach of Nasza-Klasa.pl / NK.pl among these Polish internet users who went online at least once a month
January 2007	n/a	0.74%
January 2008	1.34%	50.16%
January 2009	4.61%	58.47%
January 2010	23.81%	66.17%
January 2011	54.27%	67.62%
January 2012	66.09%	58.73%
January 2013	71.04%	41.79%
January 2014	76,39%	33,89%
January 2015	80,67%	14,85%

Source: Megapanel PBI/Gemius. Substantial growth between 2009 and 2010 is partially due to the change in methodology of websites’ number of users measurement.

2.3. Ad-supported content within five local horizontal portals

The ad-supported model of Polish internet is also significant for most Polish content served within horizontal portals. Their acting model is providing unpaid ad-supported content of relatively low-quality, usually not conforming to what might be considered journalistic standards. Such content circulation is named by some commentators “portalozza” which bears association with kind of illness (“-ozza” in Polish is often used as a suffix for diseases). The phenomenon refers to over-supply of free quasi-journalistic content within five horizontal portals. This phenomenon seems to be unique for Poland. All five portals are constantly among top ten online properties almost since the beginning of the Polish internet, even as their reach diminishes. These portals’ content has not been unique as for many years each of them buys major news, i.a., from the Polish Press Agency. However, at different stages of their growth and for current strategic reasons, these portals also tend to produce some own content, beyond just distributing press agencies’ content or “copy-pasting” free content such as content originated at user-generated blogs. *Gazeta.pl* is often thought to be an online version of the biggest Polish quality daily newspaper – which is in fact paid content website *Wyborcza.pl* of the same owner – but this confusion is sometimes fruitful for the company in terms of advertising business and thus intentionally not cleared.

The global crisis in the media market raises social awareness of the media, which are usually invisible, hidden behind the content. Also the image of the internet and online ecosystem in the writing of Polish journalists is changing. Even those Polish journalists who were not autothematic now become aware of media change. Traditionally, journalists were gatekeepers in the information flow, but now their role differs and they express their opinion in a manner similar to this one: “What caused the financial crisis of journalism? We know: we got the internet, in which ‘everything’ is free. And in which the portal ... founded for three hundred dollars can achieve a click-through rate higher than most common weeklies. Less revenue, in addition worse money drives off better money, like in Copernicus’ [writings]. You need to make paid content and return to monetary paradise” (Staszewski, 2013).

Despite local high-quality content websites’ declared inability to generate revenue which would enable production of high-quality journalistic content, it is thus quite clear that some online properties generate revenue. Within the ad-supported online environment there is one economic consequence of Westernization worth noticing. Taxing e-services operating abroad also keeps profits outside of Poland, not only with Google paying somewhere else in the world at least part of the tax for ad revenue from ads served in Poland. Such unclear economic, legal, and social environment is probably characteristic of semi-peripheral emerging information society.

3. SOCIAL MEDIA AND SOCIAL ENGAGEMENT: “ANTI-” MOTIVES AND SOCIAL PROTEST

The history of Poland (see Introduction) facilitated strong social needs and attitudes praising a concept of freedom. That concept is specifically understood in terms of personal freedom in opposition to rules, obstacles, and control. That specificity can be considered as a substantial public opposition to the various forms of organizational and governmental control. Discussing this issue one should bear in mind the strong lack of social trust in relations in every level of Polish society (Czapiński & Panek 2011). Taking both factors into consideration, praise of freedom (no rules) and lack of trust (especially toward governmental and commercial organizations, institutions and companies), one may expect reluctance to any threat to freedom (rational or imaginary) as well as ease of spontaneously emerging movements against some practices of organizations and companies.

Current information and communication technologies (ICT) following the Web 2.0 idea, e.g. social networking sites, facilitate the emergence of protests and any other forms of social resistance, which was easily observed in Poland in the recent years. We should consider also that political issues are continuously present in the discussion in the Polish online social media. As an example we may cite the results of the “Pew Global Attitudes Project” showing that 40 per cent of Polish social networking sites users declare they discuss online social community issues. It positions Poland close to the median and other European countries (Kohut, Wike, Horowitz, Simmons, Poushter & Barker, 2012). What is even more interesting in the Polish social media landscape is that we observe enormous number of groups which are gathered around complaints and issues both concerning governmental institutions and commercial companies. But the most spectacular were social protests against Anti-Counterfeiting Trade Agreement (ACTA) signed by the Polish government at the beginning of 2012.

All around the world we observe facilitating effect of social media on rise and escalation of social protests and movements, especially in the context of political issues. As an example we may mention the influence of social media on political activity in China (Guobin, 2009), political change in Malaysia (Smeltzer & Keddy, 2010), political engagement in Japan (Ikeda & Richey, 2005), and political changes in the Middle East countries in 2012. Also in 2012 “Occupy...” movements and protests spread around Western countries. As part of them we observed protests against the ACTA agreement. However, nowhere in Europe did these protests take a scale and efficiency like in Poland. These protests were the only ones after 1989 which forced the government to change its position.

Nearly 24 per cent of the Polish internet users declared active participation in the anti-ACTA protests (Krejtz, Ciemniowski & Baran 2012) in any form (i.e. street demonstrations, joining social networking group against ACTA, redistributing jokes about ACTA, or blocking official governmental web sites). Nearly 40 per cent of protesters were triggered for the action by comments from other internet users. Furthermore, the results of the social study conducted just after the anti-ACTA protests by Krejtz et al (2012) showed that protest participants declared that the main reason was the threat to internet freedom of speech and privacy as well as attempt of government and business corporations on free exchange of information and electronic goods and culture.

The scale of cyberprotests and their impact is spreading. After the anti-ACTA protests, the authorities on almost all levels of government started to “listen to the voice of citizens” expressed online. What is more important, the matter of issues raised by protesters often has nothing to do with cyberspace or new media. The internet and new media in this manner serve only as tools for gathering people with the same opinion to express it aloud. Such a case was observed in the beginning of 2013, when the Polish Ministry of Administration and Digitalization presented a proposal of the new regulation concerning organization of local and school libraries. This proposition disappointed librarians and the parents of school children. Almost immediately a Facebook group “Stop liquidation of school libraries” was started. The group was supported by other actions conducted in new and traditional media (Pezda, 2013). The Facebook group gathered about 20,000 “likes,” which can be perceived not as a huge number, however, the Ministry started negotiations and consultations with protesters. This effected in the withdrawal of previous regulation proposition and started the process of new regulation preparation. According to the Ministry officials, they see a chance in such emerging, bottom-up social actions in the process of public consultation of any new regulation propositions. That, in fact, may change the rules of governance to be more consistent with the idea of *Open Governments* (Lathrop & Ruma, 2010), especially in the manner of civic participation.

Cyberprotests also appear often in the relations between Polish consumers and commercial companies. We should mention at least one such an example. In 2012, 8222 dissatisfied customers of one of the Polish internet banks formed several influential groups using websites and social networking services willing to change the bank practices, which, in their opinion, were unfair. Their actions, postulates, and effects of action were widely discussed in both internet and ATL media. After successful assertion of their consumer rights, they formed online community of “winners” to encourage others to fight with unfair companies. This grassroots campaign found many followers among consumers pursuing for their rights. The same

happened with the new digital TV platform brand “NC+” in 2013. After fusion of two digital television platforms in March 2013 and change of the terms and conditions, many clients felt cheated. In a few days Anty NC+ Facebook fan page emerged and then grew to more than 90,000 participants in a few weeks. This grassroots action engaged fans in interaction much more effectively than many professionally managed Facebook fan pages. Such consumer resistance action has been recognized and taken seriously by NC+, leading to changes in contracts and an official apology. Very often these internet groups are becoming loud in other traditional media and in most cases their goals are achieved.

The last, a bit anecdotal, “anti-system” use of social media is the free mobile application “Yanosik” (the name comes from the Polish equivalent of Robin Hood, noble robber favouring the poor). The application gives drivers an opportunity to avoid being fined for road offenses. Connected to the internet and GPS, this application enables the interchange of information between drivers on the location of police controls and speed cameras. It is used on daily basis by around 20-30,000 drivers in Poland. The service is based on a social networking site, which gathers drivers using this solution (application from Google Play has been downloaded more than 100,000 times). In practice, the Yanosik app is a tool for “tricking the system” serving as an example of using the internet in order to take advantage on the infrastructural gap and cope with “limitations of freedom.”

To sum up, what is characteristic – but not unique – for Polish internet users, or more specifically social sites users, is the ability to raise social actions facilitated mainly by ICT communication and impacting strongly on off-line reality. Although these actions are currently mainly driven by the “anti-system” and are resistant to organized control motives, they form a unique potential for the future in terms of civic activity and social engagement crucial for modern democratic societies. This hope is fuelled by social research results on the Polish sample of social networking sites users that the more active they are online, the more socially active they are in real life, engaging in NGOs, political parties or special groups of interest (Krejtz, 2012). The biggest challenge, however, for social leaders is how to spread and promote the main motivation from “anti-” into “pro-,” but this issue relates more to social change theory than development of information and communication technologies.

4. CONCLUSION: THE CHALLENGES FOR THE SEMI-PERIPHERY

A semi-peripheral country, like Poland, is less developed as an information society. There are still plans of “digitization,” “internetization,” or “informatization” awaiting the country, where

internet penetration does not grow fast after reaching, according to different research institutes, and methodologies applied, 50-65 per cent of adult population. Even a semi-peripheral emerging information society is capable of building its own tools, even if they are diminished by global processes such as Westernization. Thus Poland faces the challenge of self-development as an information society through the mass usage of selected global tools, in constant transfer of content between such tools. Some content remains within the Polish-based content websites, which one could view as similar to what is available within the global trend of disputable quasi-journalistic or non-journalistic quality. What one would call Westernized “social media” is usable and used by Poles in order to fulfil their local, country-specific and sometimes not easily understandable needs. Such is the story based on selected evidence from the Polish standard audience research, supported by descriptive analysis and computer-assisted web interviews among Poles. For presenting the case of Polish online landscape as a culturally separate but interrelated with Western socio-cultural space, such approach is sufficient. This picture can be made more detailed and even may be attempted to be comparable—certainly at least re-painted along other storyline—based on other data, such as European Social Survey or World Internet Poland, available for Poland since 2010.

Both Westernization of tools and anti-system usage patterns raise challenges for Polish emerging mass information society. Polish users transfer their activity from local tools to global Web 2.0 tools, while keeping involvement in local brands. Even Western-originating tools enable Polish internet users to fulfil their locally driven needs, such as the ever-lasting need for anti-system engagement.

REFERENCES

- Barnett, G. A. (1999). The social structure of international telecommunications. In H. Sawhney & G. A. Barnett (Eds.), *Progress in Communication Sciences*, 15, 151-186, Greenwich, CT: Ablex.
- Czapiński, J., Panek, T. (2011). *Diagnoza Społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: WSFiZ.
- Guobin, Y. (2009). Online Activism, *Journal of Democracy*, 20, 3, 33-36.
- Google Zeigeist (2008), *2008 Year-End Google Zeitgeist*, Retrieved from: <http://www.google.com/intl/en/press/zeitgeist2008/>
- Ikeda, K., & Richey, S.E. (2005). Japanese network capital: the impact of social networks on Japanese political participation, *Political Behavior*, 27, 3, 239-260.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Jenkins, H. (2012a). *We Do Not Have Hollywood on the Outskirts of Warsaw: What Poland Can Teach Us About Circulation (Part One)*, Retrieved from: <http://henryjenkins.org/2012/11/we-do-not-have-hollywood-on-the-outskirts-of-warsaw-what-poland-can-teach-us-about-copyright-and-circulation-part-one.html>
- Jenkins, H. (2012b). *We Do Not Have a Hollywood on the Outskirts of Warsaw: What Poland Can Teach Us About Copyright and Circulation (Part Two)*, Retrieved from: <http://henryjenkins.org/2012/11/we-do-not-have-a-hollywood-on-the-outskirts-of-warsaw-what-poland-can-teach-us-about-copyright-and-circulation-part-two.html>
- Kohut, A., Wike, R., Horowitz, J.M., Simmons, K., Poushter, J., & Barker, C. (2012). Social Networking Popular Across Globe. Global Attitudes Project. Pew Research Center. Retrieved from: <http://www.pewglobal.org/files/2012/12/Pew-Global-Attitudes-Project-Technology-Report-FINAL-December-12-2012.pdf>
- Krejtz, K., Ciemniowski, W., & Baran, T. (2013). Zaangażowanie społeczne a Facebook. Rola internetowych narzędzi komunikacyjnych w stymulowaniu dyskusji publicznej i zaangażowania społecznego oraz kreowaniu ich kształtu. (in) Rakusa, M. (Ed.) *Obywatele ACTA*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Krejtz, K. (forthcomming). *Internet usage and relationships in Social Networking Services. Social and psychological consequences and determinants*.
- Lathrop, D., & Ruma, L. (Ed.) (2010). *Open Government. Collaboration, Transparency, and Participation in Practice*. O'Reilly
- McPhail, T. L. (2010). Global communication: background. (in) T. L. McPhail, *Global Communication: Theories, Stakeholders, and Trends*. John Wiley & Sons.
- Megapanel PBI/Gemius (2007-2013) [Polish standard of audience research]
- Mocek, S. (2006). *Dziennikarze po komunizmie*. Warszawa: Scholar.
- O'Reilly, T. (2005) *What is Web 2.0. Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software*, <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html>

Pezda, A. (2013). Gdzie ustawić "Naszą szkapę", czyli klótnia o biblioteki. *Gazeta Wyborcza*.

Retrieved from:

http://wyborcza.pl/1,75478,13398558,Gdzie_ustawic__Nasza_szkape___czyli_klotnia_o_biblioteki.html#TRrelSST#ixzz2Qo7HWROK

Scholte, J. A. (2005). *Globalization: A Critical Introduction*. Palgrave-Macmillan

Smeltzer, S., & Keddy, D. (2010). Won't you be my (political) friend? The changing face (book) of socio-political contestation in Malaysia, *Canadian Journal of Development Studies*, 30, 421-440.

Staszewski, W. (2013). Życie jak pudełko. Retrieved from:

<http://staszewskibiega.blox.pl/2013/02/Zycie-jest-jak-pudelko.html>

Toczyski P. (2013). *Jak mit jednoczy Europę?* Warszawa: Collegium Civitas Press.

